

327.32

(093)

ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА † СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА

СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

СВЕСКА ДРУГА

1. Срез. — 2. Финанција. — 3. Наш економски напредак. — 4. Од куд долази наша сиромаштина. — 5. Радничко питање. — 6. Реалност у појезији. — 7. Је ли жена способна да буде равноправна са човеком? — 8. Ослобођење женскиња. — 9. „Млада Србадија“.

ИЗДАЊЕ

КЊИЖАРЕ Љ. ЈОКСИМОВИЋА

БЕОГРАД

Нова Модерна штампарија Миливоја Бођанског
Југовића ул. бр. 10
1912.

Цена 1 динар

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИННЕНИ С. МАРКОВИЧА

OEUVRES COMPLÉTES DE † S. MARKOVITCH

† S. MARKOVITCH'S SAMTLICHE WERKE

1426

ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА

СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

СВЕСКА ДРУГА

1. Срез. — 2. Финанција. — 3. Наш економски на-
предак. — 4. Од куд долази наша сиромаштина. —
5. Радничко питање. — 6. Реалност у појезији. — 7. Је
ли жена способна да буде равноправна са човеком? —
8. Ослобођење женскиња. — „Млада Србадија“.

ИЗДАЊЕ

КЊИЖАРЕ Љ. ЈОКСИМОВИЋА

БЕОГРАД

Нова Модерна штампарија Миливоја Бођанског

Југовића ул. бр. 10

1912.

Грм. б.

38492

СРЕЗ

Кад је био говор о општини напоменуто је, да је наша општина већином још врло слаба, па се не може самостално развијати у правцу економском, просветном и здравственом. За то јој је потребна већа задруга — срез.

С тога у нашој земљи, при оваком нашем умном и материјалном стању, најважнији чинилац за народни развитак мора бити срез. Општина је сувише мала, а округ или још даље централна државна власт, сувише су далеко, да би могли утицати на развитак појединих општина и народа, што у општинама живи.

Кад се код нас заводила државна управа, управо се није мислило: на што је то све? Оће ли се тиме подићи народно благостање, просвета, поштење? Него — стварало се једно по једно надлежатељство; крпило се, дерало се,

па се опет крпило и тако је ишло све даље у напред без одређеног плана и без одређене сврхе.

Сад, кад је већ народ увидео, да је претегла дара меру; да државне установе, које су створене зарад народног благостања, у ствари оће да упропасте оне рад чијег су благостања створене — подигао се општи глас: да се наша управна и судска струка реформишу. У скупштини је изречено, да се при преображају има поглавито у виду: јевтиноћа и простота свију установа, а с овим и брзина и тачност при одправљању свију послова, које извесно има да врши.

Ови су услови заиста неопходни и њих све ваља увек имати на уму, кад је реч о реформама. Али по нашем уверењу то још није довољно. Мала ће и незнатна добит бити за наш народ, ако се нешто мало скрати број чиновника у Србији; ако се умањи нешто мало трошење артије и други канцелариски трошкови; ако се они чиновници, што сад седе по окружним варошима и Београду, растуре по Србији (да проносе цивилизацију), и ако народ на тај начин дође у ближи додир са властима, да може лакше и брже одправљати своје послове код њих.

Све је то мала, врло мала добит за народ. Да би то са свим јасно увидели да узмемо један груб пример. Наш народ плаћа сад државног пореза с главе на главу по 6 талира. Узмимо да општински прирез у целој Србији износи просечно 4 талира с главе на главу, то онда плаћа у Србији свака пореска глава 10 тал. или 240 гроша годишње. Узмимо да је неком државном реформом учињено чудо, т.ј. да су тако вешто удешене установе у Србији, да није више потребно плаћати порез! Остаје дакле сваком 240 гроша годишње.

Каква је то добит за једног човека? Колико један човек може повећати своје благостање, ако му се сваке године поклони с неке стране по 4 дуката? А при том ваља узети у рачун да је код нас свака пореска глава преставник породице од пет душа! Ту долази на сваку душу мање од 50 гроша годишње, кад не би било порезе. То је управо мало више од — ништа.

Уштеда државних трошкова и народних терета сама по себи неће народу донети велике асне. И државне реформе, које само то имају у виду, неће много користи донети народу.

Ако се оће збиљска реформа у нашој управи — реформа, која би заиста користила народу, потребно је: 1. Да се у начелу призна: да је

задатак државних установа, да служе народном благостању; дакле да су оне баш удешене за ту сврху; 2. Да се сам народ покрене из свог мртвила, да он сам у своје руке узме бригу о свом благостању а то ће рећи — да он узме управу у своје руке.

За народно благостање потребна је самоуправа.

Ми не желимо никако, да се садањи биро-кратски систем „реформише“, т.ј. да се он закрпи и замаже, већ тражимо: да се садашњи биро-кратски систем управо уништи, а да се утврди самоуправа народна у свима струкама. Тада тек уштеда у државним трошковима добија своју праву вредност. Кад се усвоји, да се државне установе нарочито подижу за помагање и развитак народног благостања, и кад народ сам располаже оним уштеђеним вишком — онда се тај вишак неће распасти у мале делиће и потрошити неприметно, но ће се њиме подићи такве установе, које ће увећати укупно народно благостање.

Без економске реформе у нашој производњи а поглавито у нашој земљорадњи, остаће жалове све наше државне реформе, т.ј. оне нам неће донети ни слободу ни просвету. Реформе

економске морају се започети од општина: при-купљањем распарчане земље у гомилу, удру-жењем рада и капитала и увођењем савршеније производње. Али ми немамо толико образованих и вештих људи, који би могли да покрену и руководе ту ствар; нити општина има средства у први мах, да таке људе спреми и набави. Срез мора бити у томе главни покретач, јер он је у стању да подигне школе за образовање земљорадничко, занатлиско, техничко-индустри-јално. Срез може, прикупљајући средства свију општина, постати само средиште за образовање радника сваке врсте; осим тога може бити посредник и помоћник појединих општина и за друга за набавку савршенијих алата, семења, ит.д. (у колико то не би узели на се разни заводи на пр' поједине стручне школе), па и потребног капитала и кредита.

Даље, подизање путова и мостова, регули-сање река (брана и воденица). чување и поди-зање шуме, старање о одржању здравља и не-говању болесника у целом срезу — све ће то бити још за дуго главна брига среза. Говорећи о општини ми смо споменули, да се оне брину о свему томе у своме кругу, или изузев поје-дине богатије општине, оне то нису у стању да врше. Мало је која општина у стању да плаћа

сама инжињера, лекара, да подиже болницу, да издржава средњу школу ит.д. У опште свуда где је потребан већи издатак за какву потребу, морају се општине обраћати срезу, т.ј. морају се старати удруженим силама, да своје потребе намире, у колико се то може достићи.

Према нашем материјалном стању и према количини образованих стручних лица, за сада није могуће ни све срезове уредити тако, да сваки може вршити онај културни задатак, који му ми намењујемо. Али ми стављамо то као сврху, коју ваља достићи. Ако се не може свуда све ово увести наједаред, може се уводити поступно, само треба имати увек на памети главну мету, па радити непрекидно свом снагом да се та мета достигне.

Ми смо хтели да обележимо укратко, шта треба да буде главна сврха управне реформе. Није то само, да се нешто мало упрости и појевтиња бирократски поредак, већ да се измени сама суштина и сврха управе. Ми желимо да створимо органе, као: среску скупштину, срески одбор и среску управу, којима би главни задатак био, да раде на свестраном, културном развитку нашега народа.

Разуме се, ми желимо у исто време и да се наша управа упрости. Управо то је једно с

другим скопчано. Устројством среске самоуправе постају непотребна и окружна начелства и капетанства. То је јасно разложио писац „Велике општине“ у бр. 13. „Јавности“ од прошле године. Ту је у главним цртама обележен делокруг среске управе.

Ми у основу усвајамо онај делокруг и организацију среске управе, где од ње одступамо то сваки може видети. Ми је наводимо овде, да се још једном проучи:

„Сваки срез или велика општина, да на скупу или скупштини својој одабере из свих својих крајева петнајест лица. Они нека изберу измеђ себе председника велике општине и додаду му у помоћ још четворицу, од којих нека буде један помоћник председников, а тројица чланови. То је суд једне велике општине. Ови пет врше послове непрестано, а сви петнајест месечно по једанпут већају о општим потребама, ма у ком кругу њихове власти. Избор њихов саопштава се административној власти ради знања. Избор вреди за три године...

Надлежност судова великих општина: 1. грађанска: а) да у последњем степену решавају грађанске парнице, које су суђене код судова малих општина; б) да воде бригу о сирочадима и њиховом имању, према уредбама, које би се

издале. 2 кривична: а) да испитују и казни иступе; да испитују преступе и злочинства, да могу затворити због тога кривца, који се ухвати на делу или за ког има несумњивих доказа, а бескућник је, па може побећи или је опасан за друштво; б) да извесне преступе пресуђују, што би се законом ближе означило. 3. Одправна: да извршују пресуду судова и решења, којима се стављају забране; да примају тужбе против општинских судова због рђавих путова, мостова и водојаза, да би то било у свом реду. 4. Школска: а) да воде надзор о дужности учитеља и успеху ученика; б) да оцеви дају своју децу у школу и оне да казне глобом, који то не чине; в) да подижу примерне земљоделске школе; г) да општинским трошком подижу потребне занате. 5. Санитетска: да се старају о здрављу народа помоћу способних лекара и просвећених учитеља црквених и народних. 6. Газдинска: а) да воде надзор над шумама сеоским и да их чувају од међусобног сатирања села и сељака, а тако и над испустинама појединих села; б) да према приликама месним прегледају рачуне малих општина и старају се да им приходе умноже а трошкове уштеде. 7. Финанцијска: да примају данак од малих општина и предају благајнику; да наплаћују све пропи-

сане таксе, што су за државну касу, и предају их месечно. Таксе, које наплаћује суд великих општина по својим решењима, или глобарину за иступе и преступе, не долазе у државну касу, него у касу исте велике општине за подмиривање трошкова. 8. Полицайна и полицна: — по одређеним прописима.“

Овде је у главним цртама обележен делокруг среске управе. На први мах може то изгледати страшно много, нарочито, кад се помисли, да укидањем окружних начелства и капетанства, сви послови ових надлежатељства, падају сад на срез, а осим тога суђење и толики терети. Али ваља знати пре свега, да при данашњој управној системи, многи „послови“ само за то и постоје, што постоје начелства и капетанства, а свих тих „послова“ нестало би одмах чим би нестало оних петљанија, које су изазвале и стварале те послове. Осим тога ми замишљамо заједно са управном реформом и реформу нашег суда, финансије и свију грана управе. С тим многи послови или одпадају са свим, или се веома скраћују. Тек са овим свима реформама среска управа може постати ваљана, проста и јевтина и може донети народу оне користи, које се од ње очекују.

Ф И Н А Н Ц И Ј А

Ми смо започели да говоримо о реформама у нашој држави. До сада смо говорили управо само о суду и управи у општини и срезу. Намера је наша била да изнесемо основна начела за простију и јевтинију управу и суђење, а у исто време да изнесемо основна начела за самоуправу у општини и срезу.

Али уређење суда и управе није нека засебна сврха, коју народ жели да достигне. Народ жели бољи и јевтинији суд и бољу и јевтинију управу стога, што у опште жели да поправи своје рђаво стање у сваком погледу. Да се ово достигне не помаже само реформа у суду и управи, већ је потребан цео низ рефорама у свима струкама државе, које стоје у свези, и које морају бити тачно прорачуњене и удешене. Иначе поједине реформе, ако се и уведу саме за се, могу врло лако остати ја-

лове, т. ј. не принети народу онакве користи, какве народ од њих очекује.

Међу реформама, које стоје у свези са уређењем суда и управе, стоји у најтешњој вези финансија, за то ћемо о њој да говоримо одма на првом месту. Очевидно, кад се замисли да општина и срез постану у неку руку самостална тела у држави, онда се мора допустити, да они имају своје приходе и расходе, који су пређе спадали већином у буџет државни — дакле да они добијају самостални буџет. Према томе, досадање финансијско уређење мора се у неколико преиначити, чим се замисли укидање досадањих начелства и организације среза и општине на темељу самоуправе. Али ми нећемо да ограничимо наше разматрање само на оне неопходне, управо канцеларијске реформе, које би се том приликом могле увести, да се доведу у сагласност са новом управом. Ми желимо, да јасно одредимо: шта је сврха државних финансија у опште? па да према тој сврси наведемо све реформе у целој нашој финансијској системи. Ако јасно одредимо шта оћемо да постигнемо нашом финансијом, онда ћемо лако одредити какве су реформе финансијске код нас потребне и како да их извршимо.

I

Задатак је финансије, да подмирује материјалне потребе државне.

То је казано у опште, а да би видели које су то државне потребе морамо се пустити у појединости.

Да би могли одредити државне материјалне потребе, пре свега морамо знати шта је задатак државе.

Некада се сматрало, да је задатак државе: да само чува ред; т.ј. да чува личност и имање, па да свакоме остави слободу да се развија докле год хоће — разуме се ако може и ако уме. Данас је то начело у науци са свим одбачено, а у пракци још и пре. Сваки зна како је у нашој држави. На пр. наша држава диже школе, плаћа учитеље, издржава сиромашне ђаке у земљи и на страни; стара се за земљорадњу, занате и у опште за развитак привреде у земљи — помаже новчано пољско-привредно друштво; даје кредит појединим помагачима из државне касе; стара се чак за облагорођавање пасме коња и за развитак свилоделства у нашој земљи. Ми нећемо овде да испитујемо колика је асна од свега тога за народ, него нама је главно да пока-

жемо како је наша држава далеко од онога начела, по коме она треба да буде само чувар реда у земљи. Наша држава неће само да ујамчи „слободу“ за развитак појединих личности, но у извесним случајевима, по могућству, даје срестава и начина да се појединац развије: материјално, умно и морално.

У начелу ми можемо изрећи задатак народне државе, а овај је: да свима средствима потпомаже развитак сваког свог члана, т.ј. да свима средствима, којима располаже, ради за материјално напредовање народа, здравље, просвету, морал и слободу. Ни једна држава то начело јавно не признаје, него све још тврде да оне имају чисто пандурску дужност, да чувају ред — али у самој пракци држава се све више шири са оним начелом, у коме смо ми изrekli задатак државе.

Разуме се, до данашњег дана државе су све једнако биле уређене поглавито за то, да чувају поредак и — више ништа. Шта више врло често државе су биле нарочито уређене, да се под закриљем „законитог реда“ народ цеди у корист појединих породица или појединих стајежа. Како је било у нашој младој државици пређе — ми нећемо овде да говоримо. Ми смо

већ казали, да и код нас у пракци све више продире мисао: да држава треба да помаже сваковрсни развитак појединаца. Ова мисао продире и код наших државника, а већ код народа она је са свим природна. У најновије доба на нашим скупштинама тражи се, да држава помогне кредитом задужене земљоделце, да се одуже; да она набави народу стручне зналце и учитеље у земљорадњи; да она помаже развитак индустрије ит.д.

У „Јавности“ више пута је говорено, да је материјално стање народа основа реда, просвете и морала. Према томе држава треба да своју главну снагу обрати на ову прву и основну цел, јер кад је она постигнута, све се остало може подићи. На ту цел мора бити поглавито обраћена и финансијска снага државна.

Да богме и наша држава, као и све европске државе, није тако уређена, да би могла обратити своју главну финансијску снагу на материјално унапређење народа. Још она троши највећи део својих прихода на одржавање реда, т.ј. на издржавање саме државне машине — плаћање чиновника и канцеларија. Али са реформом државне машине у свима струкама,

са умањавањем чиновника и канцеларија треба упоредо да се реформише финансија. И то разуме се у том правцу, како би држава могла све већма помагати материјални развитак народа.

Имајући у виду овај задатак државних финансија, ми ћемо најпре промотрити изворе наших државних прихода, као и оне приходе, који управо нису „државни“, али се њима опет намирују опште народне потребе, устројство главних делова наше финансијске управе и наше државне и друге опште народне трошкове. А кад ово проучимо, лако ћемо увидети, које су нам реформе у нашим финансијама нужне, да би могли постићи онај главни задатак.

II

Извори наших државних прихода деле се на четири главна дела: непосредни данци, посредни данци, таксе и привреде правитељства. Остале одељке, као „повраћени кредити“, и „непредвиђени извори“, ми остављамо на страну, јер они у ствари долазе увек из ова четири извора, или нису прави државни приход. Непосредни данци доносе више од половину свију државних прихода, а сви остали приходни извори доносе близу половине.

У случајевима, кад се код нас показивала нека изванредна потреба, на пр. за куповање оружја или одећа за народну војску, онда се та потреба подмиривала изванредним прирезом на цео народ.

Непосредни данци су: порез, бећарски данак и арач. Главну суму прихода у нашој држави даје порез. (По буџету од 1872 г. преко 18 мил. гр. пор., а бећарски данак и арач је два 100.000). О нашој порезној системи говорено је доста на последњој скупштини. Било је доста гласова, да није никако правично, што се усваја 6 талира с главе на главу за целу Србију, јер народ у кршевима ужичким, чачанским и др. не може никада да плаћа толико с главе на главу, као у Морави, Јасеници, Стигу, Тимоку, Мачви, Колубари и др. Даље говорило се, да није никако право, што је утврђена највећа цифра (у селима 15 талира, у варошима 30 т., у Београду 60 талира), од које се не може платити већи порез. То је већина признавала; то је признавала и влада, али нико није смео ни да предложи озбиљно, да се код нас порез плаћа по имању. Лако је наћи узрок зашто нико није наваљивао, да се таква по-

реска система уведе код нас, а то је: што нико није веровао, да се код нас може оценити вредност имања бар толико тачно, да пореза по имању буде правичнија но садања. То је покушавано пре неколико година, кад је скупштина већ била узаконила порез по имању — изишле су пописне комисије; радиле су по неколико месеци, потрошиле неколико иљада дуката, па — ништа. Резултати су били тако нетачни, да се по њима није могло ништа предузети. И тада се сваки бојао, да се не баце неколико иљада дуката узалуд. Да се тачно определи вредност имања, ваљало би пре свега премерити сву земљу, која се обделава, а за то би требало великог трошка и много стручних људи. Српски народ је сувише сиромашан и у људима и у средствима, да би могао оваким, тачним начином, да определи вредност имања у Србији, па да по могућности разреже порез, за то је та мисао напуштена.

При оваком стању ствари у Србији, тешко да се може скоро увести пореза по имућности — онако, као што би то требало да буде по правди и по науци. Него опет устројством в. општине нешто се достиже. Тим устројством велики део државног буџета дели се на поје-

дине срезове. Ту суму, заједно са оном коју општина или в. општина разрезаје, много је лакше разрезати по имућству на све пореске главе у једном срезу. За онај део, што се плаћа држави, остаје за сада стари начин разрезавања порезе, т.ј. по главама, док се та система не измени. Али сад се не мора плаћати 6 талира с главе на главу, већ доста мање, почем срезови узимљу на се један део пређашњих државних расхода. Дакле разрезивање се мања сума неправедно. Осим тога ваља укинути са свим ону границу („максимум“), преко које се не може порез плаћати, па нек се може бар у границама једне општине разрезивати порез по имућности, кад се не може у целој држави.

Поједине општине могу доста тачно оценивати имућност својих грађана и саставити списак свију грађана по имућности. По тим списковима, оне ће разрезивати прирез за своје општинске ствари. Ти спискови служиће и за разрезивање пореза. Држава ће према броју пореских глава одредити само општу суму, коју треба срез да плати, а суд велике општине постараће се да ту суму разреже на све своје чланове по имућству. Овим путем може се постићи бар у границама среза, да се порез

разрезаје по имућности. Ова реформа није бог зна како велика, али она је врло корисна и има ту добру страну, што би се одмах могла извршити чим би се уредила вел. општина.

Посредни данци могу се такође у нечем реформисати. Посредни су данци: ђумручина, трошарина и регални данци на со, дуван и рудокопње. Осим ових посредних данака, што их држава наплаћује, има још неки, које наплаћују општине, као: аренде за клање стоке, акциз на продавање вина и ракије на крчму, кантарина, а у Београду постоји и акциз за продавање тучане кафе.

Да узмемо најпре ђумруке, трошарине и регале. То су управо данци, који су измишљеви да државна каса што пре и лакше дође до новаца. Ово је нарочито згодно средство, да се што пре дође до новаца у оним земљама, где народ иначе не би никако, или не би радо дао исту суму новаца, кад би му се потражила у виду непосредне порезе. Осим тога ђумручина се од вајкада употребљавала као средство, да се забрани улазак туђих фабрика у земљу и износ сировина; а често и да се закрати извоз домаћих сировина. Ово све ђоја у интересу домаће радиности — заната и индустрије.

Ми не уважавамо ни један од ових разлога. У „Јавности“ је већ било говора о данку и ту је казано, да данак треба да је равномеран, т.ј. да пада једнаком тежином на све. То се посредним данцима, т.ј. ђумруцима, регалима и трошаринама, никако не достиже. На против ту се спрам имућности узимље данак са свим противно правичности: већи терет сносе сиромашније класе. Осим те мане, мана је том данку и та, што се он неосећа тако јасно, т.ј. незна сваки грађанин, колико он плаћа у виду ђумрука, трошарина регала ит.д., а ми сматрамо као основно начело порезе: да сваки грађанин зна тачно шта плаћа. Што се тиче другог разлога он је такође са свим ништаван. Може се подићи у Србији (или у Турској) каква му драго заштитна ђумручина — то неће подићи ни за лек нашу индустрију. Индустрија, као и свака радња треба предходно: радне руке, знање и капитал. Заштитна ђумручина не може да створи ни један од ових чинилаца производње, па дакле не може ни подићи индустрију. Подижући ђумручну заштиту спрам туђих производа, ми изазивљемо странце, да то исто чине спрам нас — па шта смо онда

добили? Позивање на историју разних народа, који су ђоја ђумруком подигли индустрију — ништа не вреди. (Многи наши млађи писци у томе су се повели за американцем Керијем, па трпају за доказ оном тврђењу све његове историјске и статистичке примере, а у ствари тешко се може замислити што површније и некритичније, пошто су Керијеве цифре и историјски наводи). При иоле озбиљнијем проучавању историје види се, да су тамо били са свим други услови, који су подигли индустрију, а ђумручна заштита била је са свим узгредни помоћник.

Према овоме, што смо казали, ове приходне изворе ваља постепено укидати. У колико наша држава буде паметније уређена, да заиста користи народу, у колико ће народ бити свеснији и увиђавнији; разумеваће корист свију државних установа, па ће драговољно давати према свом имућству на издржавање тих установа. У толико они посредни данци неће бити ни потребни. Ово је казато у опште шта ваља радити у будуће, али има посредних данака, које ваља укинути одмах. Ту су на првом месту месарске аренде и акцизи по нашим општи-

нама. Многе наше општине већ саме увиђају, да то није никакав „општински приход“, јер се то у ствари плаћа из њиховог џепа. Па место да се лепо и поштено разреже по имућности иста сума, која се добије за аренду или акциз, плати се још неколико стотина талира арендатору у виду добити, при том се изазове сијасет свађа и раздора у општини; пропадају толики општи интереси, а уз то се још кињи и мучи толики свет при добијању најнужније потребе, као што је н. пр. месо. Од државних данака на првом месту ваља укинути регална со, а за тим постепено смањивати и укидати трошарине и ђумруке на предмете, који су неопходни за живљење и оне, који се употребљавају код огромне већине народа, а корисни су.

О судским и у опште канцеларским таксама мало шта имамо да кажемо. Оне ће се смањити по себи, чим се наше суђење и државна управа упросте.

У привреди правитељства долазе: приход државних добара, интерес на новце, приход књигопечатње, приход управе фондова. О свим овим приходима, осим управе фондова немамо шта да говоримо. То су већином приходи од

особених завода, који баш и нису за то подигнути, да увеличавају државне приходе. Према томе, кад би о њима говорили, морали би поглавито испитивати, да ли они одговарају оној цели, ради које су подигнути. Но сада, кад је реч о финансији, о томе нећемо да говоримо. Остаје нам дакле само управа фондова, као једна од најважнијих завода у нашој земљи. О њој ћемо говорити у идућем чланку.

III

Разни фондови, као: удовички за удовице и сирочад чиновника; школски за подизање школâ; црквени, манастирски, болнички и инвалидски постали су код нас у разна времена. Историју њихову нећемо да излажемо, јер нам није потребна. Од 1862 год. установљена је управа фондова, и њој су тада предати не само новци фондова, који су дотле постојали, но и новци свију пупилних маса, с којима су дотле руковали судови.

С устројством управе фондова имале су се у виду две главне цели: прва, да се самим фондовима боље управља, те да боље одговоре цели за коју су намењени; а друга и главна

целъ била је, да се на тај начин уједињеним капиталима из целе Србије отвори један јак новчан завод, одакле би наш, већ тада презадужени народ могао добити новце по јевтин интерес, да се одужи.

Имајући у виду ову другу целъ, управа фондова у основу била је као нека хипотекарска банка (банка која даје кредит на непокретно имање). Она је спустила интерес на 6⁰/₀ и утврдила је отплату 2⁰/₀ годишње, и тако је давала капитале на зајам за 23¹/₂ године са 8⁰/₀ интереса и отплате уједно. Установа штедионица од 1871 по окрузима, управо је развитак исте мисли: да се створи неки завод за давање зајма на непокретно имање, да се свет не задужује зеленашима. Иста мисао, која је изазвала управу фондова онаку, каку је сад имамо. Са истом намером изашао је и закон о заложницама од прошле године.

Ми ћемо најпре да кажемо неколико речи о самој установи фондова, а после ћемо прећи на ову другу њихову улогу.

Ми смо у начелу за то, да једно уређено друштво има установа, где би могли живети људи у старости или у опште кад су постали неспособни за рад, а који су у време своје

младости и снаге вршили савесно свој посао. Тако смо исто у начелу за то, да се друштво стара о породицама и сирочадима умрлих, која немају срестава за живљење и образовање. Али смо у начелу противни томе, да то буде привилегија једног сталежа; да се држава стара само за удовице и сирочад чиновника, а не и других својих чланова. С тога смо у начелу противни фонду за удовице и сирочад чиновника.

До душе рећи ће се: па то чиновници установљавају укидањем од својих уста, од своје плате. Пенсија што се даје њима и њиховој породици — то је њихова зарада. То би они имали, кад би и код приватног друштва осигурали своје породице месечним улагањем извесне суме, кроз више година.

Кад би то била приватна установа ми неби ништа говорили; али то и јесте главно, што је то државна установа. Држава је уредила ту установу и она је непрестано одржавала својом снагом; држава јамчи свакоме чиновнику за она права, која добија сваки чиновник улогом у тај фонд; напослетку држава га помаже новчано и без те помоћи државне он се никако не би могао одржати, јер су његови расходи редовно већи но приходи. Ово пре-

имућство, што га држава даје једном сталезу у земљи, ничим се неоправдава; нити су то најкориснији и најважнији радници у земљи, нити су опет најсиромашнији. Сваки привредник, који производи предмете неопходне за живот, кориснији је од њих, а огромна већина чиновника има већи приход, но што је средња (просечна) цифра прихода једне породице у Србији. Огромна већина чиновничких породица спада по приходу више средњој класи у Србији.

Из ових разлога види се јасно, да је са сасвим неумесно и неправично, да се држава брине само за породице једне класе, која није у такој оскудици а о другима се не брине, којима је та брига много нужнија.

Па шта оћете ви? може неки запитати. Оћете ли да сваки српски грађанин има право улагати у фонд, па да према његовом улогу жена му и деца имају пензију по смрти, или и он сам у случају болести и немоћи? То би заиста било праведно, према начелу, по коме постоји данашњи чиновнички фонд. Али ми немислимо да је за нас овај начин удесан за осигуравање појединих породица. Ми желимо да се државна управа упрости, а овим би јој

се натоварила једна громадна машина на врат. Има других много бољих средстава да се свачија породици и сирочад осигурају у друштву. Ми ћемо о томе говорити други пут, на другом месту. У овај пар ми држимо да је ова установа, оваква каква је, установа сталешка, да је то једна неправедна и неумесна привилегија и као такву, да је ваља укинути.

Овај разлог има тим више места, што ми тежимо, да се наша држава устроји на начелу самоуправе. Досадашњи чиновници губе свој садањи положај у системи самоуправе и долазе у ред осталих грађана. Са свим је природно, да са овом изменом чиновничког положаја треба укинути и њихове привилегије, које су их одвајале од осталог народа. Њихове уложене капитале, који се буду затекли при укидању овог фонда, држава ће постепено или одједаред исплатити, а нове улоге од тог тренутка неће примати.

То је наше мишљење о фонду чиновничком.

Школски фонд управо је највећи и најважнији од свију наших фондова. Он је установљен у тој цели, да се од његовог прихода подижу школе и плаћају учитељи. За ту цель установљен је и нарочити школски при-

рез по два цванцика на сваку пореску главу годишње. Да би тачније оценили важност и потребу ове установе, ми ћемо посмотрити само начело тих фондова, који се установљавају за школе, болнице и друге опште потребе.

С економског гледишта разни фондови за разне установе, које су корисне и нужне народу — нису никако потребни. Нека нико не мисли, да народ неби могао издржавати толике школе, кад не би имао на пр. фонд од толико стотина хиљада дуката, који даје држави толики интерес годишње. Ко даје тај интерес? народ — онај исти, који плаћа и порезу. Све то иде из једног џепа. Рецимо, ради простоте примера, да народ годишње плаћа 1 милијун гроша за школе и да 500.000 долазе од интереса школског фонда, а толико исто од приреза. Народ мора сваке године зарадити (произвести) управо милијун гроша за школску потребу, и толику вредност мора извадити из свог џепа те предати држави. За народ, за целокупну народну економију нема никакве разлике, да л' ће он ту сву суму дати у виду интереса или у виду приреза. За поједине људе у народу, ту да богме има разлике, али за цео народ — не. Он толико плаћа —

те плаћа. Нико не може разликовати онај грош који је примљен за интерес на државни капитал од оног, који је примљен за прирез, нити се у народној економији осећа велика разлика између ових грошева. Један део годишње народне производње отишао је на школске потребе — то је језгра. — Оно друго је само форма.

Друга је ствар, ако народу треба рецимо универзитет, па мора да потроши одма за једну годину 100.000 дук., а он не може за ту потребу да да више но 10.000 дуката годишње. Онда, да богме, мора се чекати и образовати фонд зл 10 година, док се не скупи сума од 100.000 дук., а тада ваља ту суму утрошити наједаред.

Има још један случај, кад народ треба да установљава фонд за просвету: кад народ стоји материјално тако добро, да може извесну суму одвајати на просвету, а нема још способних људи за учитеље, У том случају треба прикупљати капитал, који ће се доцније утрошити кад буде нужно. Осим та два случаја нема никакве нужности, да постоји фонд за просвету.

Ово што важи за просветни фонд важи и за болеснички фонд, и у опште за све фондове,

који служе на то, да се од њиховог интереса издржавају разне корисне установе. Што је установа фонда свуда укореењена, то је једна навика данашњег друштва — навика, која се врло лако објашњава склопом данашњег друштва и појмовима, који у њему владају. Ту сваки тежи да живи од „интереса“ и обично већина, који вуку „интерес“, не мисле, да неко мора сваке године изнова зарадити и њихов првобитни „капитал“ и тај њихов интерес, иначе би њихов интерес и капитал пропао за кратко време.

Но ми нећемо овде да се упуштамо у дубље разлагање економске теорије. Да се вратимо на практично гледиште.

Кад већ народ има сакупљен капитал за просвету 100, 200 и више хиљада дуката, а има довољно спремни људи за оснивање ваљаних школа, онда нема смисла да тај капитал даје под интерес људима, који га ни у пола неће употребити тако производно, као што може држава да га производно употреби.

А како ће га држава употребити производно?

Нека подигне толико ваљаних школа, колико има средстава: нека прорачуна и распореди сав капитал тако, да за неколико година утроши

сав капитал заједно са свима приходима, који буду за то време припали за просвету. За то време нек прође кроз ново-уређене школе један нараштај — то је од прилике 8 до 10 година. Ми рачунамо да из тих школа изиђу образовани агрономи, техполози, механичари, инжењери, занатлије разне струке ит.д. Само кад би 1000 таквих радника добили од једаред од једног школског нараштаја, како би се огромно подигла наша производња! А при ваљаној употреби наших средстава то је најмања цифра, коју можемо добити. Шта је интерес 6, 12, 25 и 50 од сто годишње? Наша би просвета дала далеко већу добит, јер би сва наша производња добила огроман полет, који се ни израчунати не да! Треба при том имати на уму, да се и сва будућа средства за просвету употребљавају на исти начин.

Овај разлог мислимо да и најпростији човек може разумети. За нас је много корисније, да утрошимо капитал школског фонда, само са добро уређеном школом, него да дајемо тај капитал сељацима, а још чешће интересијама, који га примају од државе по 6 од сто а дају после од 24 од сто до 100 од сто и више.

На овај начин ми мислимо да ваља осло-

бодити „управу фондова“ од два најглавнија фонда. Остали су сви скупа са свим незнатни. „Управа фондова“ остаје још по свом имену, али у ствари она не би имала да рукује фондовима, но — да изврши ликвидацију тих фондова. По закону о окружним штедионицама од 1871 год. окружне штедионице рукују свим капиталима свог округа: црквеним и манастирским капиталима, општинским капиталима, пупилним новцима, прирезима болничким, среским и окружним, док се не утросе на оно, на што су намењени, и депозитима, који би имали да леже подуже време код окружног суда или полиције. То су управо сви капитали, којима је до сада руководила управа фондова, осим она два фонда, за које рекосмо да их ваља укинути. Самим развојем штедионица иде се са свим природно да се уништи управа фондова.

Но ми нисмо обраћали пажњу на другу улогу што је имају фондови. Казали смо, да је управа фондова у ствари неки завод за давање кредита на непокретности. Чим ћемо да заменимо или накнадимо губитак ове установе, кад уништимо фондове, који су имали толики нагомилани капитал?

О томе ћемо говорити у следећем чланку.

IV

Ми држимо да је страшно непрактично било, што се до сада толикс наше владе стараше, да давањем кредита појединцима спасу народ од зеленаша и кајишара. Да се народ избави од задуживања, ваља му подићи производњу. Да се подигне производња први је услов: организација рада — удружење радне снаге.

Говорећи о срезу ми смо казали, да среско преставништво и среска управа покрећу удружење за производњу код нашег народа, и да му помажу набављањем стручних зналаца и разних срестава за производњу. То је заиста најпречи посао, да се наша производња подигне и наш народ извуче из сиромаштине.

Наше законодавство има овде такође огромну улогу у овом послу. У предмету о коме сад говоримо најпречи је посао законодавства, да узакони: да се новци државни не дају свакоме који има залог — непокретно имање. Него да се новци државни дају поглавито произвођачима, и то на извесну радњу. Преимућство да имају задруге земљоделске и индустријалне. Ова преимућства неби била ништа ново

у нашем законодавству, јер сада и у закону о устројству управе фондова и у закону о устројству штедионица постоје така преимућства, н.пр. тежацима за израну или набавку стоке и алата и др. Даље треба узаконити да имају преимућства за кредит: задруге и лица, за које јамче општине и срезови. Дајући новац на зајам задругара и појединцима, за поменуте цели, држава треба да узакони извесна општа наређења односно разних радилишта и рада у њима; такође да узакони право државног (односно — среског или општинског) надзора над тим радилиштима.

То су радикална средства, да се наша производња подигне и то: земљорадња, занати и индустрија упоредно. Стварати индустрију у земљи где је земљорадња заостала за 500 година, а заната готово нема — то је лудорија. С тога треба укинути све оне законе о повластицама и привилегијама појединим предузимачима, којима се хоја хтела да подигне индустрија у нашој земљи. Оне никад неће подићи народну производњу, само могу напунити џеп појединим спекулантима.

Да се достигне главна цель државног кредита, т.ј. да се државним кредитом подигне про-

изводња, најудесније је установити толико финансијских завода у разним местима, колико је потребно за целу Србију. Ти заводи не би били за нас ништа ново, у начелу, јер код нас већ постоје окружне штедионице. У самој ствари ови нови заводи, које ми називљемо народне банке, биле би наше данашње окружне штедионице, само у нечему дотеране и усавршене. Најлакше би и било да се садање окружне штедионице преобразе у народне банке, а у другим местима, где окр. штедионице не постоје, да се подигну по истом плану.

Осим оних новаца, којима данас рукују окр. штедионице, у народне банке ишле би све суме од пореза, такса и глоба код општ. и среских судова — у опште сви срески и општински приходи, који долазе на извесан круг, који обухвата једна народна банка. Ту се разуме само онај део прихода, који неће општина или срез да троши за подуже време. Оно, што је за извесно кратко време (до 6 месеци) нужно општини или срезу, ови задржавају себи, а оно, што треба централној управи, шиље се одмах њој. Почем се буџет за општину, срез и државу у напред одређује за годину дана, а зна се колико се троши за месец, два, три ит.д. то би

народна банка увек знала, какве редовне приходе и редовне издатке има у сваком месецу. Према томе би она удешавала своју радњу, као и свака приватна банка.

Управо ове народне банке биле би окружна финансијска управа, која би руковала свим приходима и расходима једне области (неколико срезова); руковала би црквеним и манастирских капиталима; пупилним имањем, ит.д. У исто време то би био један завод, који прикупља растурене ситне капитале из разних нерадних руку и премешта их тамо, где ће се они употребити за рад — за производњу — дакле једна банка за подизање производње.

Ми смо ставили нарочито, да она прима и онаке суме, које после шест месеци мора да изда, јер се и те суме могу за то кратко време употребити корисно за народ. Сваки који разуме ток произвођачке радње зна, да је за производњу земљорадничку, занатлијску и индустријску потребан различан кредит. За стални капитал, као што еу: земља, зграда и машина, које трају више година, који се наплаћује поступно, н.пр. као данас из управе фондова. На

против кад н.п. у задрузи занатлиској и индустријалној треба сировог материјала, или каква друга ситнија набавка, или треба издржавати за кратко време радника, јер за неко време нема продње израђеној роби ит.д., онда су нужни зајмови за кратко време. (То су зајмови, који се у данашњем газдинству вуку на „менице“ на три, четири, до шест месеци). Таки су зајмови по данашњем закону за израну земљорадника, за семе, за набавку плуга, кола ит.д. Кад банка има извесно примање, које њој непрекидно перијодично долази, и кад зна тачно рачун о свом примању и давању у сваком дану (што мора знати), она може чинити велики обрт са кратким меницама).

Осим тога ове народне банке могу распрострапити своју радњу и на другом пољу. Ове банке могле би посредовати при уплатама из једног места у друго. Сваки би могао положити свој новац код банке, а за то би добио упутницу, коју би свака народна банка у Србији исплатила. Врло је лако удесити, да једна банка може и телеграфом наређивати исплату другој банци. Тако исто врло је лако удесити да се и поштански аманети не шаљу „делижансом“ у металу, ио у банкиним упутницама — бар код

оних места где банке постоје. Ово би се могло удесити, да се аманет у новцу може полагати код сваке среске, па чак и општинске касе — но о томе овде нећемо да говоримо.

Разуме се да би народна банка за ово посредовање при уплатама и шиљању новаца имала извесну награду.

Врло је лако увидети, да се на истом начелу може уредити цела наша финансијска управа. Место „главног казначејства“ у министарству финансије, главне контроле и управе фондова, ваља подићи централну државну банку на истом начелу, на коме су основане окружне банке. Све окружне банке стоје под општом државном гаранцијом. Оне стоје у вези међу собом и са државном банком — управо оне су огранци главне банке. И ако су одређени окрузи, из којих приходи теку у извесну банку и чије рачуне она води — опет су све оне гране једног стабла. Оне су све солидарне, т.ј. јамче и плаћају једна за другу, као што држава јамчи за све њи.

Капитал, што сад припада непокретној државној каси, предао би се на руковање државној банци, и она би према потреби народа распоредила тај капитал на све окружне банке.

Сви државни приходи утицали би у њу, као што сви општински и срески приходи утичу у окружну банку*) и она и њима рукује, а тако исто и са државним расходима. Мимо тога радила би све оне послове у великом размеру, које смо споменули за окружну банку. Она би потпомагала сва већа предузећа произвођачка или непосредно, или би кредитирала поједине окружне банке, кад је то овима нужно.

Да не би радња ма које банке застала, ако би у неком тренутку настало код неке банке металног новца, установљавају се банке билете, за које јамчи држава, и које примају све јавне касе као готов новац, а исплаћују све народне банке. Као што рекосмо ове се билете пуштају у обрт само кад потреба захтева и и увек у ограниченом размеру, да њихова вредност буде увек равна вредности звечећег новца.

Државна банка има монопол за издавање ових билета. Овај монопол има свој разлог, што га нема ни један други. Количина новаца, што

*) Овде да приметимо, да ми под „округом“ једне банке никако не замишљамо данашње округе. Него израће се једно место на средокраћи између 2, 3 и 4 среза, које је најудесније и за вишу школу, коју један срез не би могао да подигне, и за окружну војену управу ит.д. А разуме се кад поједини срезови буду у стању, они могу сваки за се своју касу удесити, да буде народна банка.

у једној земљи тече у обрту, зависи од количине производа, који су у обрту и од брзине обрта. Кад ову потребу не може да подмири металан новац, онда извесна количина новаца артија (банк-нота) може да циркулише а равном вредношћу, баш и без довољне гаранције. За сваког банкара и приватну банку свакојако је добит, да испусти извесну количину капитала од артије, т.ј. капитала, који у ствари не постоји, и да на тај капитал вуче интерес. Може се рећи: али он јемчи за тај капитал; његов стварни капитал може бити износи толико и још више но колико је он пустио банкнота. Свеједио. Нек он вуче интерес на онај капитал, што га заиста има, а не и на онај што га нема. Целокупна народна производња и целокупни народни обрт захтева или допушта извесну количину банкнота, т.ј. новца, који нема стварне вредности, који се за њ даје. Добит на тај уображени капитал треба да вуче цео народ, јер то је његова заслуга.

То је разлог што државна банка треба да има монопол за издавање банкнота.

Устројство народних банака и централне банке у основу је исто, као и код других кредитних завода. Управа је: управитељ, благајник

и потребан број књиговођа. Где је посао мали, као код наших штедионица, ту управитељ и благајник може бити исто лице.

Према оном задатку, који народна банка има да врши, што смо мало пре изложили, зајмови се из банке касе издају поглавито производњачким задругама на јемство општине или среза, на исто јемство дају се зајмови за израну, семе ит.д. Таки зајмови не требају никаквог даљег одобрења, већ се одма издају из банчине касе. Зајмови, што их траже приватна лица, без споменутог јемства, но само на основу сигурне залоге или сигурног приватног јемства, треба да се најпре одобре. Почем таких зајмова неће бити много, то за испитивање, да ли су поднесена јемства довољна и њихово одобрење, може постојати одбор из грађана, који живе у месту, као код данашњих окружних штедионица. Овај одбор бирају среске управе из оних срезова, на које се банка распростире, у договору са општином где банка станује.

Контролу над главном банком врши главна државна управа, а над окружним банкама комисије, које изашиљу среске управе. Контрола се врши на онај начин, као што се прегледају рачуни код приватних банака, т.ј. прегледају се

непосредно рачуни и каса, а не као што ради наша главна контрола, која испитује акта и тражи погрешке у сабирању или погрешке у формалним погрешкама против „законских наређења“, и то обично 2—3 године доцније, пошто је руковач неке касе или оладио, или отишао са свог места, а осигурао своје имање ит.д. Прегледање целокупне радње бива годишње; а месечно или тромесечно (као и код других банака; што чешће то боље) издаје се биланс на јавност и прегледа се каса.

Ми смо у главним цртама обележили задатак народних банака, њихов делокруг и њихово устројство. Опширније није овде место да говоримо, јер нам је овде главна цел, да утврдимо начелно: како да се уреди добра, а јевтина финансијска управа у земљи, а у исто време: како да се најбоље и најкорисније набави кредит народу за подизање производње. Сваки, који пажљиво проучи наш предлог, увидиће: да се оваким устројством финансије постиже и једно и друго.

Ни управа фондова ни штедионице, нису ништа помогле, да се наш народ спасе од сиромаштине, а неће помоћи ни заложнице. Она прва два завода давала су интерес поглавито

имућнијим људима, који су с њима или водили трговачку шпекулацију, или најчешће давали сељаку новац са претераним интересом. Произвођач се није користио таким зајмом, јер је он прескуп. Заложницама се оће управо да набави средство, да се исплати дуг зеленашима. За народно газдинство то није добит но штета. Произвођачи ту недобијају никакав нов капитал за развитак своје радње.

~~Народу се не може економски помоћи другче, но, да организација кредита иде упоредо са оснивањем задруга и организацијом производње.~~ Ту дакле финансијска реформа мора ићи у исто време и складно за другим државним и друштвеним реформама. Према овој потреби ми смо удешавали предлог за реформу финансијску.

V

Ми смо казали у главном, какву финансијску управу ваља сад увести, сагласно начелу општинске и среске самоуправе. Разуме се наједаред неможе се све остварити, као што се оће. За то можда неће бити довољно спремних људи. Али опет оно, што је најнужније: да народна банка врши главне послове финансијске управе и да даје кредит народу — то се може

постићи одмах, чим се озбиљно захте. Развитак ове установе остаје за будућност, но ми оћемо овде да у главним цртама обележимо тај развитак.

Већ из самог начела оваке једне установе види се, да ми у велико бришемо ону разлику између државних интереса и интереса народних — или што се каже интереса друштвених. Што се више буду развијале све оне установе за производњу, просвету и др., које смо напоменули говорећи о самоуправи општине и среза, све ће више нестајати полицијских и судских послова код среза и општине. Задруге за производњу — земљорадничке, занатлијске, индустријске — разгранаће се, рашириће се, ступаће једна с другом у савез зарад различитих заједничких послова и потреба и тако обухватиће поједине општине, а можда и целе срезове. Једном речи, наша „држава“ постаће оно што треба да је, а то је уређено друштво, коме је целъ да оствари народно благостање.

Ми не одређујемо време, за колико се година може извршити такав преображај у нашем животу, Ми само састављамо мету, куда

треба да тежимо са нашим реформама, и казујемо пут, којим треба да идемо.

Заједно са оваким развитаком целог друштва, са развитаком задруга, мора се развијати и финансијска управа. Она ће све мање знати да врши „државно“ рачуноводство; да рукује „депозитима“, „пупилама“ ит.д., јер ће се таки послови непрестано умањивати. На против, она ће све више добијати значај једног новчаног завода, који врши све разноврсне послове за кредит и саобраћај, који су нужни за једно економски развијено друштво.

Банка прима израђене производе разних произвођачки задруга у комисион и плаћа за њих одма извесну количину вредности, а узимље на се дужност да тај производ прода. Банке све стоје једна с другом у свези. Оне воде статистику производње у свом крају и бележе цене сваковрсних производа на својим пијацама. На тај начин свака банка зна стање производње у својој земљи, а тако исто стање понуде и тражње у сваком крају. Она дакле може бити најбољи комисијонер за продају сваке робе. А разуме се, врло је лако удесити да свака банка зна тачно стање пијаца и у

страним земљама, те тако она може бити за нас најбољи посредник у међународној размени.

То је само први ступањ развитка народне банке. Ту она само присваја један од „комисионарских“ послова, као што се ти послови зову данас. Но она може ићи још даље. Имајући статистику израђених производа у целој земљи, она може бити посредник и регулатор у размени. Али она може имати врло лако и статистику рада и капитала. Знајући дакле и потребу целе земље, а тако исто своју производну снагу у целом народу и у подјединим деловима, друштво помоћу народне банке може најбоље регулисати саму производњу. Почем друштво поглавито даје кредит произвођачима и у његовим рукама се налази највећи део капитала, то оно може по вољи својој давати и премештати своје капитале у оне гране производње, који су за друштво нужнији и најкориснији.

Још и даље остаје народној банци широко поље за развитак, но ми даље нећемо да идемо. Држимо да је и ово доста, да се обележи правац којим треба ићи. Само се треба једном отрести мисли да се „државно рачуноводство“ вечито врзе око „такса“, „депозита“,

„пупилама“, „пореза“, „плате“, итд. Треба стати једном на то гледиште, да се човек удружио за то, да достигне највећи ступањ савршенства, који је он у стању да достигне, Да, према тој цели треба удешавати све човечанске установе без разлике. А кад се усвоји једном гледиште, онда је лако појмити, да и финансије државне треба удешавати према тој главној цели.

НАШ ЕКОНОМСКИ НАПРЕДАК

У другом броју „Радника“ ми смо саопштили у одељку „Наше домаће ствари“ један кратак извештај из смедеревског и београдског округа. У томе извештају употребили смо обичну реченицу: „народ је тамо дотерао до просјачке торбе“, која се реченица код нас у опште употребљава да означи крајњу сиротињу. Ми смо казали: да је најближи (али не корени) узрок овој сиротињи, што је прошла година била рђава с раном због непрекидне кише. Казали смо: да свуда већ није довољна помоћ општинска и државна, већ се народ задужује зеленашима, а ако и ова година буде као што је лањска, (као што изгледа опет због кише) онда тек настаје оно крајње стање, које се управо зове „гладна година“. У данашњем броју ми саопштавамо накнадни извештај из Смедерева од 8-ог Јуна. Извештај исти послао нам

је човек, који је по својој образованости кадар да оцени потпуно све чињенице, које показују економно стање народа, и који по своме поштењу и савесности заслужује потпуно поверење. Ево тога извештаја од речи до речи:

„Од почетка ове године па до сад има већ близу 600 интабулационих нумера, а то је број каквога до сада није било ни за целу годину.

Као поуздано кажем да се већина задужује због ране. Има распис управе фондова да за израну даје новац преко реда — што је доказ да је оскудица, Осим тога ја познајем прилично цео округ и баш данас сам се разговарао са многим сељацима, па сви кажу да је невоља велика за храну, Кукуруз је амо по 100 до 105 гр. за готово, а на веру за 120 гр. и то са интересом 12 од сто год. По неколико сељака се сложе па издаду облигацију, у којој јемче један за другога. Управа фондова је најмање њима 200 дала зајам због изране. Кукуруз долази из Крушевца и Јагодине. Сељаци амо не надниче, јер има доста Бугара надничара. Надница је пролетос била 8—9 гр. а лане 12—16 гр. Од смедеревских свињарских трговаца ретко је ко ове године извадио и главне паре, а о добити није ни мислити. На пијаци

је новчана оскудица још грдна. По цванцик и по 6 гр. на дукат месечно (то је 120 од сто годишње). Сума сумарум: у овом је округу оскудица у храни велика, а народ у опште нема новаца, и ако има њих неколико, који имају сувише.“

Овако је стање народа у смедеревском округу после једне кишне године. Треба још знати да по званичној статистици од 1863 г., смедеревски је округ био најбогатији у целој Србији. Ови подаци о имовном стању народа у разним крајевима не могу бити сасвим поуздани. јер при попису за разрезивање порезе многи крију и навалице умањавају своја имања. Но опет ко је само једном прошао кроз округ смедеревски пре ове невоље, могао је закључити по плодовитости и урађености земље, по отреситости народа, строју кућа и зграда, по селима и другим знацима, који падају у очи на први поглед, да је то од најнапреднијих округа у нашој отаџбини. У томе округу једна једина неродна година, тако је исцедила новчану снагу народну те је интерес новцу скочио на 120 од сто. Но оваки велики интерес не постоји само у смедеревском округу, већ је то довољно општа појава у многим окрузима. Да

је то започело одавна и управо неизвесно кад, сведочи „Државопис Србије“ стр. 36 где се вели: „многи (пак) од богатих па и већина сиромашака задуживаше се с намером за кратко време код приватних људи са 12 од сто а често са двогубим и трогубим интересом код зеленаша....“ Г. Ђ. Павловић у своје предлогу „о тежачком кредиту“ (на кога покрај све његове важности наша штампа није обратила никакву пажњу), наводи једно саветско решење од 1853 г. у коме се, тако исто признаје факт, да зеленаши даде народ прекомерним интересом, али се признаје немоћ владина, да томе злу помогне, и у коме се дају прости савети „да се народ чува од давања прекомерног нитереса.“ Као да народ не зна да је за њега корисније примити кредит из „државне касе“ без интереса и без залоге или из „управе фондова“ са 6 од сто и отплатом 2 од сто, но узимати по цванцик на дукату. Гола фраза: да се народ задужује код зеленаша из „лакомислености“, не вреди ништа пред економском науком. Овај зеленашки интерес и непрекидно задуживање народа мора имати дубока економска узрока, који ваља пронаћи. У сваком случају оскудица у новцу и интерес 120

од сто тако је важан знак за економско стање једног народа, да кад неби било никаквих других разлога и доказа, ми би на основу тога једног могли да кажемо: овај је народ дошао до просјачке торбе. Али није то једина појава, која нам показује наше економско стање у веома мрачној слици. Сличних чињеница има веома много, и на основу свију њих ми смо у другом броју „Радника“ изrekli одсудно: „код нас сељак има обично само толико да се лебом зарани, а кад једна година омане настане глад.“ Ова је поставка веома смела и веома важна, али је истинита и ми ћемо се постарати да је докажемо, што пређе због малог простора у листу нисмо могли да урадимо.

У напред морамо да кажемо да ми још сад немамо поуздане статистике ни за једну годину у којој би нам било показано право економско стање народа. Ми незнамо, што је најважније, колико наш народ производи разноврсне хране за себе и стоку, колико му од те хране претиче за издржавање, колико за стоку, а колико мора да изда: држави, општини и повериоцима, па према томе да се оцени колико он може имати у свом кошу за гладну годину; ми не знамо колики се простор земље посеје којом сортом

хране; не знамо производност нашег рада, јер не знамо начин како наш народ у ком крају води своју „пољску економију“. Ми не знамо да ли се количина обрађевина код нас увеличава сразмерно броју душа или не, ми не знамо колико има људи без имања у селима и варошима, и људи, који по општинским списковима нису кадри да плаћају порезу и не знамо како се број ових људи увеличава; ми не знамо колико имамо правих „сопственика“, који имају земље, а колико привидних; ми немамо рачуна о продавању непокретних имања и прикупљању непокретне својине у руке појединих богаташа ит.д. Наша државна статистика казује нам редовно само о покрету људства; о ценама разних производа у разним крајевима; о ђумручном увозу, извозу и провозу, даје нам неки преглед трговине на нашим панађурима. Осим ових редовних извештаја наша државна статистика издала је у 4 свеске, што су до сада печатане, „попис непокретног имања у Србији од 1863 год.“, „преглед пупилних маса од 1842 па до 1863 г.“ и попис кућевне стоке од 1866 г.“ Ови су подаци доста оскудни, али опет и по њима може се видети довољно јасно, да је наше тврђење истинито.

На основу ових оскудних званичних података, ми ћемо дакле показати какав је наш економски напредак, као год што један природњак из неколике костију животињских црта скелет животиње.

Вредност непокретног имања је у Србији 1863 г.:

код варошанина на	97.692	душе	4,044.312	дук.
код сељака на	1.010.976	"	15,471.437	"
Свега на	1,1 8.668	"	19,515.749	"

Или:

у варошима на	100	душа	—	4.130	дук.
у селима	"	100	"	—	1.500
у целој Србији на	100	душа	—	1.760	дук.

Свака душа у Србији има дакле нешто више од $17\frac{1}{2}$ дук. непокретног имања и то у варошима скоро и двапут више но у селима. Као што смо казали ова је процена непокретног имања у Србији чињена ради порезе, те у таквим приликама процена испада вазда јефтинија но што у ствари вреди. Ово не бива тако код нас већ свуда у свету где се имања за порезу процењују. Државна статистика казује нам вредност да је у Баденској 1855. год. вредност непокретне имовине процењена за резивање порезе на 180 милиона, а за осигуравање од пожара иста имовина ја на 340

мил., т. ј. скоро два пут толико. Према овоме ми не можемо узети горње цифре државне статистике као праву вредност непокретне својине, али опет можемо их узети за упоређење с другим земљама, где је имовина тако исто процењивана ради резивања порезе. Из овог уређења излази: да је Србија 9 пута сиромашнија но Белгија, а скоро три пута сиромашнија но Маџарска, и на послетку да је сиромашнија но Далмапија где је земља већином сам крш и гола стена, јер у Далмацији на сваку душу долази 19 дук. непокретности. Ово само упоређење показује нам да, је процена за резивање порезе према другим земљама доста добра. Наша земља по својој култури не би могла више вредити но кршевита Далмација. У „Државопису Србије“ наводи се још неко упоређивање наших грађевина са грађевинама у Грчкој и Влашкој. Ово упоређивање чињено је на основу те предпоставке да све грађевине у Србији вреде 20 од сто а остале непокретности 80 од сто од целе вредности, или да све грађевине вреде 20 милиона а остале непокретности 80 мил. Према томе излази да у Грчкој свака душа има 9 пута толико грађевина но у Србији, а у Влашкој $2\frac{1}{2}$ пута.

Ове су две земље најсиромашније у Јевропи, а започеле су „цивилизацију“ у исто време кад и ми, па смо ми опет далеко сиромашнији од њих.

Ми често говоримо како се нигде не плаћа тако мала пореза, као код нас, при том никад не упоређујемо нашу пореску снагу са пореском снагом других земаља, где ђоја плаћају више но код нас. У Енглеској, вели наш „Државопис Србије“, и не рачуне се приходи мањи од 500 талира „почем се они сматрају да су тек нужни да се сиромашнији жигељи с њима скучено издржавати могу, те за то су од сваког пореза ослобођени са свим. По енглеским дакле законима тешко да би у Србији и 100 пореских глава било.“ Код нас није опредељено колики се приход сматра као нуждан за издржавање породине и од кога се не сме наплаћивати пореза. Међу тим утврђено је да никакав богаташ не плаћа више од 60 талира порезе.

Но да оставимо упоређење са страним земљама. Ми и тако знамо да смо у Јевропи најсиромашнији народ. За нас је важно да знамо како напредује наше имовно стање према броју душа, а тако исто, како се богатство дели између варошана и сељака и како се дели између појединих породица. О овоме даје нам

„Државопис“ неке, истина оскудне податке али опет из њих можемо бар да назиремо наш економски напредак.

Код нас није процењивана вредност имања до 1863 г., по томе било би немогуће непосредно дознати да ли се наше богатство увеличало сразмерно броју душа или не, и како се оно дели између варошана и сељана. Државна статистика наша је околишни, али удесан и довољно тачан пут; она је узела имања пупилних маса, која су била на руковању код наших судова, од 1843 до 1863 год. Може се узети да међу породицама малолетних наследника постоји такав исти одношај у имању као и међу породицама, којима је старешина породице жив. Или: на 100 породица малолетних долази од прилике толико имања, колико на 100 породица пунолетних.

Кад се ово допусти, онда је веома лако израчунати да ли је 1843 г. долазило на 100 породица (или на 1 породицу) више или мање но 1863 г., по пупилним имањима, која су у готовини, облигацијама, покретностима и непокретностима, која су код судова тачно забележена. Тако је радила државна статистика, и по њеном рачуну излази да је у Србији долазило и-

мања на 100 породица, која су долазила под судско старање:

Од 1846 — 1847 г. у готовини	653 дук.
" " облигацијама	5.702 "
" " покретностима	736 "
" " непокретност.	4.167 "
Свега	11.258 дук.
Од 1862—1863 било је у готовом	558 дук.
" " " облигацијама	4.760 "
" " " покретностима	804 "
" " " непокретностима	3787 "
Свега	9.909 дук.

Код ових цифара није узето у обзир. и то што по закону од 1862 г., имања мања од 1000 гр. не долази у судско руковање рад чега цифра од 9.909 дук. по рачуну држ. статистике увећана је са 12 од сто.

Ове цифре нису тачне кад се узму апсолутно, јер по њима излази да је 1863 г. долазило на једну породицу и покретног и непокретног имања 99 дук., а само непокретног имања 3787, док по попису од 1863 год. излазило је да је на сваку породицу долазило $87\frac{1}{2}$ дук. само непокретног имања, али ваља имати на уму да се код пупилних имања непокретности већином претварају у новац и предају суду на руковање, и кад би се узело да

је сва цифра, која се налази у облигацијама, добивена продајом непокретног имања, онда би добили скоро $85\frac{1}{2}$ дук. непокретног имања на сваку породицу, која се цифра веома мало разликује од ове цифре, што је нађена при попису.

Напоследку имамо још и то да приметимо: ако је учињена погрешка, што је узето да на 100 пупилних породица припада толико имања, колико и на 100 непупилних, онда је та погрешка једнака за 1863 као и за 1842 г. С тога ове погрешке не утичу, кад се рачуна процент растења или опадања имања од 1348 г. Закључак је дакле свакојако тачан: да је у целој Србији 1863 г. на сваку породицу долазило мање имања но што је било 1843 т.

Ово се још више потврђује, кад се прегледају пописи стоке од 1859 и 1866 год. који су пописи, по сведоци држ. статистике, са једнаком тачношћу извршени.

По томе попису долазило је на 1000 душа:

	1859 г.	1866 г.	
коња	129 —	101	разл. 28
говеди	739 —	609	" 130
свиња	1637 —	1061	" 576
оваца	2202 —	2203	" — 1

У течају 7 година код нас само су се овце подједнако увећавале са развитком људства.

Коњи, говеда и свиње знатно су се умањили и то: сва три рода стоке умањише се не само односно броја житеља, већ се баш количина њихова умањила. 1859 г. било је коња 139.900 ком. а 1866 било је коња 122.958 ком.; разлика је у 16.915 ком. и то су $\frac{3}{4}$ ајгири и кобиле, т.ј. стока одређена за приплод „Из чега се даје закључити, вели држ. статистика, да ће и овогодишњи (1870 г.) попис мање коња у опште показати, чим се део за приплод нужни утамањује. Коња је у опште после 7 година за 30 од сто мање нађено, али ајгири за себе изгубили су за исто време 40 од сто. Раса домаћих коња измеће се сваке године све више и више, који је најбољи доказ, да заводи државне ергеле од никаквог дејствителног уплива на побољшање соја коња није“....*)

Таки исти размер опадања показао се између пописне године 1846 и 1859 у сваком округу, вели државна статистика.

И ако се количина коња умањила, вредност им се није повећала. По цени коњи су

*) „Држ. Србије“ свеска IV. стр. 3, на истом месту стоји: „1833 г. било је тако добрих коња у Србији, да се не само наша коњица с њима снабдевати могла него је и 200 ком. и самоме султану на дар послати се могло, а сад наша војска коње редовно из Аустрије набавља по средњој цени од 3 дук. за главу.“

1866 стајали тако исто као 1859 г. ако не још нешто ниже.

Код говеда тако исто смањила се количина у течају 7 година. 1859 г. било је 802.692 комада говеда сваке врсте, а 1866 само 791.425 ком., мањак 161.267 ком., и то: бикови су скоро преполовљени од 35.882 на 17.332; волова је умањено са близу 9.000; крава јалових од 115.000 на 70.000; само крава музара било је више на 7.000, јунади више 3.000 а телади више 2.000. „Волови се нарочито умањавају у оним окружима, где су неопходно нужни, у шабачком и пожаревачком, ради уобичајеног пространог житног производства у тим крајевима.“ („Држ. Србије“).

„Крава музара за свакидашњу израну има нешто више, али свакојако спрам људства и њих мање. Али број јалових и за трговину тражених крава смањен је с једном трећином. Из овога као да се закључити даје, да наши домаћини довољно хране у сену немају, па с тога не могу, нарочито зими, дуго стоку на јаслима да држе.“ („Државопис Србије“).

Ово стоји у свези са сечењем шума, огољавањем брда код нас, где су некад били оп-

ширни пашњаци за стоку. Ово затирање шума имало је утицаја те се и број свиња код нас умножио, ма да су се многе ливаде код нас претвориле у њиве засејане кукурузом. Говеда је у Србији нестало за 7 година са 13%.

Свиња је такође нестало у огромној количини; 1895 г. било је 1,774.348 ком. свиња, а 1866 само 1,291.164 комада., мањак износи на 483,184 ком. „Многи окрузи, пређе са свињама богати, као смедеревски и београдски немају сад ни половину свог пређашњег броја“. Циглог једног округа нема у коме су се свиње у последње доба намножиле.“ Као што смо казали од све домаће стоке само се број оваца у Србији увећао. 1859 г. било је 2,385.438 ком., а и 1866 било је 2,667.310 ком.

Напоследку имамо да додамо, да се и број коза умањило у Србији за то време од 490.515 на 451.249, што долази 82 козе на 1000 душа мање но пре. Тако исто умањен је и број кошница од 166.737 на 106.452.

Ми смо указали на једну чињеницу од огромне важности; количина свију родова стоке умањава се у Србији постојано. Па не само то, већ се ни каквоћа ма које стоке не поправља а код неких, као код коња, видимо да је све

кржљавије. Ову појаву ваља објаснити. На први мах могло би се узети, да се код нас стока умањава услед тога, што се већи простор земље засејава. Али ово објашнење противно је пре свега очигледним чињеницима, а осим тога противно је основним начелима пољске привреде.

1859 г. до 1866, кад су узети ови бројеви стоке, не види се нигде по нашим ђумручким књигама, да се за то време количина извезене ране знаменито увећала. Напротив ми видимо оваке појаве, извесно је:

	РАНЕ	СТОКЕ
186 $\frac{2}{3}$ за	3,706.333 гр.ч.,	— 70,008.776 гр.ч.
186 $\frac{3}{4}$ „	2,566.058 „	— 38,140.771 „
186 $\frac{4}{5}$ „	546.307 „	— 47,561.307 „

Ови су бројеви до душе узети за кратко време, (за више година није печатан наш трговачки биланс), али и по њима се види поуздано, да се код нас количина ране за то време није тако увеличала, да се морала количина стоке умањити. Уз то увозни протокол ђумручки показује, да се количина алата за земљорадњу, нарочито гвоздених и челичних, није увећала за то време, а као што је познато, сви се ови алати код нас доносе са стране.

Такође познато је, да се за то време није увело сејање какве год нове корисне биљке, која би заузела место пашњака. Једном речи ми немамо ни једног доказа по коме би могли мислити да се код нас за 7 година увећала земљорадња толико, да се морало сточарство ограничити.

С друге стране први појмови из науке о пољској привреди уче нас да то није могуће. Србија је земља где сточарство доноси већу аснуну земљорадња. У Србији се земља ради најгрубљим алатима, па и ти се алати већином доносе са стране; у Србији су наднице скупе за земљорадњу, јер код нас надничар ради само лети и за то време од 5—6 месеци мора да заради све што му треба за целу годину, јер код нас један радник — надничар — нема у варошима постојано посла, као што га има један фабрички радник; у Србији се негују: лан, конопља, репа и друге индустријске биљке, које донесе већу аснуну, јер немамо индустрије; Србија нема довољно добрих и јевтиних путова и срестава за пренос да извози своје земљоделске производе на граничне пијаце. У опште земљорадња захтева веће развиће технике и веће изражавање но сточарство, и што је најпрече: већи број рад-

ничких руку — око тога не може бити спора. У Србији још има општинских забрана и пашњака где и сиромаштво може своју стоку бар по године изранити (ако је има). Свакојак дакле у Србији постоје још такви пољско-привредни услови, да је за народ од веће хасне сточарство но земљорадња оваква каква је данас. И заиста, Србија још и данас има од свију јевропских држава највише стоке, ма да њена стока по каквоћи и цени заузима последње место. Земљорадња се у течају 7 година није ни у колико усавршила. Нема дакле никаква узрока да сељак остави с драге воље производњу, која му више хасне доноси, па да је замени другом, која му мање хасни. Народ дакле није умањио стоку од добре доље, већ зато што је морао. Какве су то прилике, што народ нагоне да продаје стоку, то нам показује сам „званичан исправак“, који смо печатали у 4-том броју „Раденика.“ Тамо се вели, да народ у смедеревском округу није имао потребе да се презадужује, између осталог из тих узрока што је продавао стоку, која је била на доброј цени*) и што је

*) Цена стоке, као и свака цена еспапа, зависи од утакмице „пунде и тражње“ — тако уче економисте. У овом случају понуда стоке и тражња новаца зарад хлеба с једне стране веома је велика;

могао да надничи. Као што се види то је исти узрок, који је учинио те се стока умањавала још од 1846 до 1866 г. Ту се не продаје само ситнија стока, већ и она, која је одређена за приплод и за рад, као: ајгири, бикови, коњи, волови ит.д. — као што су нам цифре показале. Чим не роди једна година, народ је принуђен да продаје свој капитал и тиме да умањује сам своја оруђа за производњу. То је главни узрок што су наше шуме исечене.

Због овога је код нас много кукано и викано на лакомисленост народа, али нико није показао прави узрок зашто је народ принуђен био да то ради. Узрок је веома прост: чим нема довољно прихода да се потребе подмире, онда се крњи готовина: сече се шума, продаје се стока, а за тим и земља и сва баштина. Тако се и данас продају и секу шуме у смедеревском, београдском, ваљевском и шабачком округу. Сатирањем шуме народ је умањавао жировнице и пашњаке, т.ј. осуђивао је себе да умањава стоку, која је од тога живела. Ума-

али с друге је стране опет доста велики апетит за „риндфлаишом“ и код нашег и код аустријског света, јер је месо једно од првих потреба за човека. То сигурно упливише, те цена стоке и у таквим случајевима м о ж е још остати сносна.

њавање шума један је од главних узрока, што се код нас свиње све мање пате. Свиње су биле код нас један од главних извора богатства, а од како исекоше шуме, оне све више постају извор банкротлука и осиромашавања, те већ морамо да тражимо начина, како ћемо да заменимо патење и гајење свиња каквом кориснијом радњом. Уз то још цео крај, лишен шума, постаје неплоднији, јер више трпи од суше и других климатичних утицаја. Једном речи: умањавајући капитал народ умањава и свој приход, а то чини те сваке друге неродне године мора још у већој мери умањити капитал. Ово је сасвим позната свакидашња истина, али се опет на њу постојано заборавља. Да је наше газдинство одиста тако, сведочи наш трговачки биланс: 1864 г. била је у Србији поплава у Морављу — српској житници. Одма те године био је код нас увоз за 186 ³/₄ год. па 88,645 043 гр., извоз 77,431.988, а 186 ⁴/₅ увоз 95,929.090 а извоз 89,507.850. Ми нисмо имали да исплатимо нашим производима производе, које смо унети морали, већ смо то страним индустријалцима докусурили новцем или се задужили код њих и плаћали им интерес на рачун идуће родне године. Не рачунамо још плату

оним хиљадама радника из Турске, што сваке године извлаче од нас грдну количину новаца. Ето зашто код нас после сваке неродне године настаје оскудица новчана, задуживање народа и зеленашка бербa. Природна је ствар, да после сваке такве кризе један део нашег народа не диже више главе — он постаје бескућник (пролетер). И данас има целих општина у Србији, које још нису исплатиле дугове од 1864 г., управи фондова, Може се мислити шта је било с онима, којима није био довољан зајам државни, већ су се задуживали код приватних повериоца.

Ми смо на основу непокретних званичних података нацртали наш економски „напредак“. Ми ћемо сада да покажемо на основу економских закона, да то мора да је истина, јер сâм начин привреде и економско друштвено уређење у Србији чини, те су оне појаве — повремене новчане оскудице и постојано осиромашавање народа — неизбежне.

Напред смо показали, како се имање покретно и непокретно код нас спрам броја душа умањава; а сад ћемо показати економске законе због којих у Србији то мора да буде. Но пре него што почнемо излагати ове законе, ми

обраћамо пажњу читалаца на ту чињеницу, да се број стоке код нас умањава заједно са умањавањем шуме и умањавањем пашњака. Стока, шуме, пашњаци то су, као што је познато, више сељачко имање но варошко. Из овога излази, да се имање сељака код нас још већма умањава но имање варошана. Да је то истина, даје „Државна статистика“ још неке веома занимљиве податке, осим оних што смо их споменули. То је упоређење имања у Београду и Србији.

По попису непокретног имања 1863 год. у Београду је непокретног имања долазило на сваку душу 87 дук. (кад се одузму кнежевска имања), а у целој Србији $17\frac{1}{2}$ дук. Али ово је још занимљивије: рачунећи према величини пупилних имања 1846 и 1863 г. у Београду било је на 100 породица:

1846 и 1847 — 23.643 дук.

1862 и 1863 — 52.246 „

На сваку породицу долазило је дакле 220 дук. више но пре 20 год.; док на против у целој Србији долази на сваку породицу 25 % мање имања, по рачуну државне статистике. „Из овога се види, вели државна статистика, да су се у последње време житељи вароши Београда знатно

обогатили и то на штету сељака, који су знатно осиромашили. Београђани имају без сваке сумње више повољних околности које им помажу да се обогате. Београд је на ушћу Саве у Дунав, важно трговачко место како за увозну тако и за провозну нашу трговину и сматра се као кладово целе Србије; у њему је усредоточена најврснија умна и техничка снага, која лако и много стећи може, ту се налази највише и највреднијих главнина нужни за унапређење многих трговачких и занатлиско предузеће, а исто је најважније, у њему се потроши, већа половина годишњег буџета расхода.“

Са овим ми смо исцрпели све чињенице што нам их даје државна статистика. Да покажемо закључке:

Општи фонд из кога цео народ црпе своје богатство то је: рад целог народа. То је старо економско начело. Сума оних производа, што их је народ израдио у течају једне године, или што их је добио у размену за своје производе од другог народа, то је годишњи приход народа. Један део овог прихода народ потроши, оно што претекне преко потрошка иде на увећавање народне главнине, народног капитала. Да један народ не крњи своју главнину

већ да је увећава, нужно је, дакле, да народ више производи но што потроши. Ако то не ради, он мора непрекидно јести од своје главнине — мора осиромашити. Како је у Србији? Производи ли српски народ — сваки члан српског народа — више но што је пређе производио? Или: троши ли барем мање но што је трошио?

Ми незнамо управо колико је српски народ производио пређе, а колико сада, зато ћемо у неколико да изменимо питања. У Србији се искључиво производе сировине; питање је сад: да ли један радник, који се занима производњом сировине, може сада да произведе више но што је могао пре двадесет година? и ако може да ли сада спрам броја душа има више произвођача сировина, но што их је било пре 20 година? И на једно и на друго ми можемо сигурно да одговоримо: не. Сам начин производње није се ни у колико усавршио за то време, да би могао садањи произвођач произвести више но што је могао. Број трговаца и чиновника код нас се увећава зацело брже но што се увећава број насељења, у опште дакле, број радника произвођача мора бити све мањи спрам броја целог народа. Ми

морамо из тога закључити, да производимо сразмерно мање, но што смо пређе производили. Код потрошње ми видисмо са свим противне појаве. Просте таблице ђумручке уверавају нас, да ми трошимо све више страних производа. Сам начин живљења у варошима па чак и у селима показује нам, да ми имамо данас далеко више потреба, но што смо имали пређе, па за то морамо више да трошимо. Чиме можемо да исплатимо стране производе, које у нашу земљу увозимо? Ничим другим но нашим производима, дакле нашим радом или нашим личним услугама, као што код нас радници из Бугарске и Аустрије својим услугама плаћају наше производе или новац што га носе у своју земљу. Кад немамо довољно производа, онда морамо да крњимо главнину, да сатиремо шуме, да продајемо стоку, да цедимо нашу земљу. То ми и радимо, као што нам потврђује државна статистика.

Али оставимо ово на страну. Да допустимо да се апсолутна величина имања у Србији увећала (да је спала с месеца или да нам је когод поклонио), опет остаје та чињеница, да се вароши код нас поглавито богате зарадом сељака, а не својом производњом. Код нас се у томе

повторава оно исто, што се давно свршило у Јевропи, и што производи онакве грозне последице, какве их видесмо у последње време у Француској. Код нас на место патријархалног газдинства, у коме свака кућа производи све што јој треба, почиње да се развија новчано, капиталистично газдинство, где се све више производи еспап за продају и где се више купују еспапи за намиривање домаћих потреба. Ово газдинство нераздвојно је скопчано са целокупним друштвеним и државним развитком свакога народа. Ми нећемо говорити како и услед чега оно постаје, већ ћемо само указати на оне појаве код нас, које сведоче, да се оно и код нас развија.

У друштву, где се започела капиталистичка производња, она класа људи, која има снагу за куповање — новац — решава како ће се распоредити производња народа. Та је класа код нас била чиновништво. Оно је примало у својој плати један део производње целог народа у готовом новцу. Оно је живело у вароши. Пренашање једнога дела новца из села у вароши, чиновници су били први узрок, што су се капитали почели прикупљати у вароши. (На западу су ту улогу играли спахије и свеште-

ници). Уз то ова класа по своме положају и образовању није могла да намири своје потребе са патријархалном производњом наших сељака и занатлија. Куће, намештај у кући, одело, рана, једном речи све најпрече потребе, све је то тако грубо и јадно код наших произвођача, да не може управо ни да намири праве и преке потребе њихове. Природно је са свим, што су код нас почеле да се нагло увећавају „потребе“ спрам наше производње, и што се код нас почела нагло развијати трговина место индустрије, увожење страних прерађевина и извожење наших сировина. Ми нисмо имали ни техничког знања, или вештих радника, ни нагомиланог капитала (зграда, алата, машина), да би могли подићи нашу индустрију и конкурисати страниј. Трговачка класа морала се развити тако нагло у нашим варошима. Она је свршавала овај велики посао: извлачење наших производа и довлачење страних. Нагомилавање капитала прешло је брзо из руке чиновника у руке трговаца. Није давно било, кад су чиновници били код нас најбогатија класа људи, али данас су их трговци далеко надмашили. Чиновници постају све више прости посредници, да преносе новац од про-

извођача — сељака — у руке трговаца. Ето каквог смисла имају оне речи државног статистичара, да је главни узрок што се Београд богати тај: што се у њему потроши већа половина годишњег буџета.

Са развитком државних потреба увеличавају се намети, што их мора давати сваки грађанин у готовом новцу. Зато и сељак мора све више да производи еспапе: жито, вуну, стоку и т. д. и да их претвара у новац. Тога ради, често целе породице морају више да употребе времена и рада на производњу ових предмета, но на израду свога одела, алата, и т. д. А ове предмете морају да купују од странаца. Позната је ствар, да код нас сељачке породице све више купују одело и друге домаће потребе у вароши што се некад радило код куће. Производња конопља и лана, ткање поњава и ћилимова ит.д. — све се то умањава. Њих замењује памук, асура, поккровац и т. д. У опште у селу као год у вароши сваки човек све више намирница купује за новац — нешто из нужде, а нешто што се сам живот и укус тако развио. Општа је последица свега овога: да је у економском сношају целог нашег народа новац све потребнији. Као што ре-

космо, новац се прикупља у варошима, (у чему чиновништво игра веома важну улогу) и отуда долази власт вароши над селом, обогаћавање вароши и осиромашавање села, као што је било на западу.

На западу су ишчезли занати или ишчезавају постојано са развитком економским. Али тамо је било: вештих радника, техничког знања и нагомиланог капитала. Савршеније потребе изазвале су огромну индустрију. Огромни капитал нагомилали су се у варошима; капитал је потчинио рад; вароши су потчиниле села, али се количина капитала и количина техничког знања апсолутно увећала. Код нас тога није било. Код нас је било заната мало, па и то је ишчезло под ударцима стране индустрије. Техничко знање и индустрија код нас се нису ни у колико увећали. Све наше увећане потребе ми подмирујемо куповањем страних производа за наше сировине. Ми трошимо све више. Може ли то да буде а да ми останемо једнако богати? Разуме се да не може. Онда шта значи наше увеличано богатство у варошима, као што је нпр. Београд? Шта значе озидане куће, школе, цркве, калдрисане улице — једном речи

сав наш економски напредак? Очевидно то је имање пренешено са села; то су: исечене шуме, продана стока, исцеђена земља, претворене у куће, школе ит.д.

Богатство вароши не може се ни од куда узети, ван из производње народа. Ако производња народа није увеличана, онда оно мора бити последица неједнаке поделе производње. Тај је случај код нас. Умањавањем сеоског капитала, производња сеоска, то ће рећи: цела производња у Србији (јер индустрије немамо), умањава се. У размени са странцима за њихове производе и њихов рад све мање можемо давати у размену наше производе (наш рад не треба им, јер они имају и више радника и способнијих радника од нас) а све више давати новац или задуживати се код њих. Ето зашто је код нас постојана оскудица у новцу и постојано задуживање сељака! Ето зашто се код нас образује пролетаријат без капиталиста! Ето зашто код нас сељак има у обичним околностима само толико, колико да се израни, као што смо казали у 2-ом броју „Радника“.

Има људи, који све невоље народа, које су они открили — сваљују на врат влади. То су људи, који хоће да докажу народу, како влада може учинити све и сва, да усрећи народ или да га унесрећи, по својој вољи — а тиме уједно хоће да кажу, како би они усрећили народ, кад би се случајно дочепали владе. Читаоци су могли видети из нашег програма и наше радње, да ми нисмо „опозиционари“ од те сорте. Ми смо показали узроке зашто је овакав наш економски развитак — и баш по нашем мишљењу, влада није кадра да томе стане на пут покрај све своје воље, ако би је било. Узрок је томе веома прост: да се створи економски напредак, иште се умни и физички рад стотинама хиљада глава и руку — т.ј. иште се укупна радња целог народа. По томе влада није имала разлога, што да у својој „званичној исправци“ одбија од себе кривицу за сиротињу народа, кад је нико није ни кривио. Што се нас тиче, ми остајемо доследни својој цељи, коју смо поставили у програму нашега листа. Ми смо показали наше економско стање колико смо могли „на брзу руку“. Ускоро говорићемо још опширније о

истој ствари. Уз то ми ћемо показати начин, како ми по нашем мишљењу може сам народ (над чијом се грбином свршава овај процес о коме се ми препиремо), да искаже своје право стање, и да сам размисли, како ће да се помогне.

ОД КУДА ДОЛАЗИ НАША СИРОМАШТИНА?

I

Опште немање завладало је свуд у Србији. Трговци и људи образовани зову то немање по књишки: криза. Сељаци и у опште људи прости незнају ту књижевног језика, али га осећају тако исто па још и више но трговци и други имућнији људи.

Од куда је дошло то опште немање? Како да се помогнемо? То су два питања, која данас занимају сваког човека у Србији, који уме да мисли. У нашим владајућим круговима дуго се одрицала та чињеница — немање — али на послетку она је постала тако силна, да је само одрицање постало немогућно и опасно. У последње време сам министар финансије предлаже трговачко-занатлијском одбору питање: који су узроци кризе? а у исто време предлаже на разматрање неке мере, које би као могле по-

моћи злу. Ми спомињемо ову чињеницу као доказ, да нису само плачљиве „Јеремије“, који виде све црно у нашој земљи, већ је то ствар, која је постала очевидна свима.

Одговори у нашем трговачко-занатлијском одбору могу се у главном свести на два: једни веле, да је нашој новчаној оскудици узрок чисто трговачки: несмишљене шпекулације банке и појединих трговаца, куповина турских добара и новчана криза у Бечу и Пешти — што је све извукло новац из трговачког обрта и довело наше трговце у страшну неприлику према кредиторима. Други веле — ти су, по броју говорника судећи, већина — да је узрок много дубљи: што је наша земљорадња неразвијена а занати пропали; што ми непрестано увозимо стране фабрикате, црпимо нашу земљу и гушимо домаће занате; што се из наше земље све више новац износи но што се уноси; једном речи: што наша производња не може да намири т.ј. да исплати нашу потрошњу. Што се тиче првог разлога, он је толико лажан, колико и ништаван. Давно је познато свакоме у Србији, да је новчана оскудица, свеопшта у Србији, а не само на

београдској трговачко-новчаној пијаци, и да она у Србији постоји далеко пре банке кризе и бечкога „краха“. Али и кад би то била истина, да је криза само у Београду у трговачком свету, и то усљед неразмишљених шпекулација, ми би казали са свим спокојно: па нек пропадну сви неразмишљени шпекуланти, нек пропадне банка, нек пропадну сви трговци, који су се упустили да раде „на веру“; нека се затворе 50 дућана, нек оду светричарије бечке, пештанске, ит.д. у бесцење — Србија неће бити ни мало сиромашнија. Приходи и извори биће сви сачувани, народно богатство остаје исто и народна производња могла би се одмах после таког београдског „краха“ још јаче развити но пређе. Ако београдска пијаца, где се троши више од пола буџета и где лежи више од трећине дуга управе фондова на зајму није у стању да се сама помогне, онда нек пропадне сва. Само ње ради није потребно да се држава брине, а нарочито ми смо одсудно противни, да се даје државна помоћ на одржање и увећавање шпекулације.

По нашем схватању други је разлог важнији. Управо на први мах изгледа да су ти људи заиста проникли у прави узрок нашег

немања. Али то изгледа само на први поглед. Кад се промотри на њихове главне предлоге, како да се помогнемо, мора човек да посумња, да ли ти људи одиста разуму оне наше невоље, што их сами наводе. Вели се: да установимо берзу, да оснујемо народну банку, да издамо новац од хартије, да ударимо ђумручну заштиту. Нашто је све то? Хоће ли се поправити наша земљорадња? Хоће ли се поправити наши занати и подићи наша индустрија у самој земљи? Хоће ли се тада затворити пут страним фабрикама и задржати новац у земљи? По обичној људској памети не може се никако појмити да ће „берза“, народна банка“, „новац од хартије“, „заштита ђумручка“ и друге сличне ствари произвести шеницу и јечам, гвожђе и челик, платно и чоху ит.д. До душе, они веле да се подигну земљоделске и индустријалне школе — али то тек као неко спољно средство. А што је најглавније они не предлажу никаква начина како да се пренесе главнина и увелича радна снага у нашој земљорадњи и занатима, без чега се увећавање производње не може замислити.

И Берза и банка и новац од хартије и ђумрук — све се то односи на размену — купо-

вину и продају. Али како се ствара оно што ће да се купује и продаје? На берзи се продају готови производи. Банка даје кредит и посредује у размени, али већ мора нешто постојати, на што се даје кредит и шта се промеће, а то је производ. То исто важи и за новац од хартије којим се производ купује. Ђумручка заштита претпоставља да има нешто што се заштићује, — а где су ти занати и та индустрија ког нас, којима само треба ђумручна заштита претпоставља да има нешто што се заштићује, — а где су ти занати и та индустрија код нас, којима само треба ђумручка заштита? или: на који начин ће их створити ђумручка заштита?

Ни једна од свију тих мера не захвата оно што је главно — производњу. А производња је основ, извор, размене и кредита, а не обратно.

За производњу треба двоје: рад и главнина.

Рад — то је не само радничка снага већ и вештина и знање.

Главнина — то су алати, машине и материјал за прерађевину, зграде удешене за разне врсте производа, путови и средства за пренос и саобраћај, а пре свега средства за издржавање радника.

Кад хоће да се увелича имућство једнога народа, онда се мора најпре и најпре гледати како ће да му се производња ојача.

А ако се хоће производња да ојача, онда се пре пре свега мора гледати из основа: да се радна снага умножи и усаврши и да се главнина умножи и усаврши.

Ван овога двога, што је нераздвојно скопчано, нема другог начина да се уништи немање у једном народу.

Да видимо како стојимо ми у Србији у том погледу?

II

Економска наука разликује две главне врсте рада: рад, који је одређен, да се производња одржи и усаврши, и рад, који није за то одређен. Први је користан, а други штетан рад.

У прву врсту долазе пре свега они радови, којима се производе предмети што спадају у главнину, које смо предмете мало час побројали. Очеvidно људи морају непрекидно производити: храну, одело, обиталиште, оруђа, материјале, зграде ит.д., без чега је немогуће живети и радити. Али за производњу нужно је пренашање једног производа с једног места на

друго, а тако исто и за потрошњу, без које производња не би постојала. За то су нужни радови преносача, трговаца и у опште посредника.

Даље за одржање реда и сигурности у раду и уживању, без чега радња не би била успешна нужно је да у друштву постоје суд и законодавство, полиција (као чувар личности и имања), војска ит.д. Е лепо. Ми заиста признајемо, да је све то нужно до извесне мере. Ми признајемо, да су ти радови заиста корисни у економском смислу, али само у толико, у колико су они заиста неопходни да се држи ред и сигурност. Више — не.

За усавршавање производње нужно је, да се међу људима увеличава знање и поштење (морал); за ту цель нужно је, да у друштву постоје учитељи (у најширем смислу те речи) и научни мислиоци. Сви ти људи баве се корисним радом у економском смислу, али у толико само, у колико они заиста увеличавају количину знања и поштења међу људима, а тиме посредно увеличавају производну снагу и уштеђују непотребне трошкове.

Но из ова четири одељка корисног рада, види се јасно, да су радови, који производе

предмете. што спадају у главнину, у в е к корисни; на против радови из друга три одељка, куда спадају: трговци, чиновници, учитељи и научењаци, могу бити од економске користи, а могу бити и од штете. То просто зависи од броја једних и других. Ако, спрам броја душа и оног ступња развитка на коме се неки народ налази, има мало оних првих радника, а на против много: посредника, трговаца и чиновника — онда ових предмета неће бити довољно; имућство народа биће мало. И што се више квари ова сразмера, што више расте број непроизводних сталежа, све већма опада народно преимућство.

Кад се друштво развија у том правцу, врло се брзо дође до оне тачке где настаје дефицит. Произвођачка већина није у стању да издржава непроизвођачку мањину, и да сама живи у онаком изобиљу, као што је живела пређе. Уз то долази обично још и то, што се утицајем оне мањине мењају укуси, навике и патријархални карактер већине; јављају се потребе, које пређе нису постојале и трошкови се увећавају. То је периода, где већина почиње место производа да троши своју главницу, да уништава свој

приходни извор. Тиме, разуме се, она у будуће себе осуђује, да још мање производи а још више да уништава своју главнину само ако не смањи своје трошкове.

Да се Србија налази одавно на овој тачци, показује наша државна статистика. Али ми овде нећемо да наводимо цифре, јер, као што се види из овог проматрања, то је закон, и друкчије не може да буде.

У исто време кад се врши ова подела на произвођаче и непроизвођаче, дели се и сам производ у истом правцу, т.ј. непрестано расте онај део производа, који одлази од произвођача на страну, и не служи на увеличавање и развитак производње.

То је питање о главници, које ћемо опширније проматрати.

III

Колико вреди укупна годишња производња у Србији?

То је тешко и одредити. Ми немамо никаквих података о вредности земљоделске производње, ни о вредности прихода од стоке, ни од домаћих заната и индустрије. Али нама није

ни потребна бог зна колика тачност. Ако и погрешимо у 10 и 20 милиона гроша, т.ј. по 10—20 гр. на једну душу или 100 гр. на породицу, то није велика погрешка за наше цели.

У Србији има око 1,1000.000 дана орања обрађене земље (по попису од 1867 г.) за сејање сваковрсних корисних биљака. Ми можемо узети једно на друго, да један дан орања доноси 6 дук. (Ако узмемо, да је дан орања 800 кв. хвати, као што је у државној статистици, то у један хектар иду $3\frac{1}{2}$ дана орања од прилике и онда долази на један хектар 21 дук. То је цифра сувише велика и за француску земљорадњу). Укупни принос од земљорадље износи 6,600.000 дук. За вредност производа од сточарства можемо узети од прилике још толику цифру; дакле укупну вредност од земљорадње и сточарства можемо узети на 13 мил. дук. Вредност наше домаће индустрије и заната, као и наши приходи од шуме и винограда, тешко да износе $\frac{1}{3}$ вредности земљорадње или сточарства. Управо што се тиче шуме врло је сумњиво, да ли у нас шума доноси икакав приход осим жира и шишарке; у дрвету за гориво и грађу ми управо сатиремо главнину. Ми мислимо, да нећемо много по-

грешити, ако узмемо вредност наше укупне производње око 15 мил. дук. То чини по $12\frac{1}{2}$ дук. на породицу, узимајући округли број душа у Србији на 1,200.000, а 5 душа на породицу.

Ова цифра није никако мала. У Аустрији, по статистици Хауснера од 1865 г., износи вредност укупног прихода од земљорадње, сточарства, шуме, у опште од све сељачке продукције на 5.300 милијуна франака на 24 милијуна земљоделског становништва или $16\frac{3}{4}$ дук. на душу. Ако узмемо у рачун: да је Аустрија два пут гушће насељена од Србије; да је производња у њој у опште далеко развијенија но у нас, и да су цене сировинама у опште за 20% и више процената веће, онда се земљоделски приход у једној и другој земљи управо изједначује. Међу тим наша варошка „индустрија“ једва да износи коју стотину хиљада дуката. У милијунима ми је можемо слободно изоставити. Иначе по општим одзивима људи из свију крајева Србије, који познају наш народ, просечан приход из свију извора једне произвођачке (сељачке) породице од 5 душа једва да прелази цифру од 60 дук.; сви се више врзу око цифре 50 дуката.

Ми ћемо узети цифру 60 дук. на породицу или 900,000.000 г. чар, као укупну вредност производње у Србији,

Шездесет дуката на једну породицу! То је управ толико, да се може живети у Србији. Какав сувишак може при том да одвоји произвођачка већина за издржавање мањине, која је „потребна“ према данашњем и друштвеном склопу, али која не производи никакве материјалне предмете? и какав део од те производње може да одвоји та произвођачка већина и као главнину да уложи у своју радњу, да би увећала своју производну снагу?

Одговор на та два питања може наћи сваки који познаје живот огромне већине народа у нас и његово произвођење. Нек се нико не вара сразмерно великим извозом из наше земље у последње време. У нас је долазио извоз у последњим годинама од 150 и до 180 мил. гр. Али у тој суми више од половине — од 103 па до 120 мил. — износи стока и то поглавито крупна стока, а то је главнина, а не приход. О томе сведочи и та околност, што се у нас стока нагло умањава. То се исто може рећи и за дрвене грађе. Па и сам извоз жнта, а нарочито шенице, не показује прави сувишак

или ојачање производње. Судаћи по количини земље, која је засејана шеницом (око 300.000 дана орања озимице и јарице), у нас једва би достигла шеница за домаћу потребу, да се наш народ храни шеничним хлебом. Али наш народ храни се лошијом храном, а шеницу производи већином за продају.

Кад се погледа списак предмета, који се увозе у Србију, види се такође сасвим јасно, да је ту са свим непозната она количина, која би служила за увеличавање производње; већином су то предмети одређени за непосредни трошак, т.ј. највише за одржање ове производње оваква каква је.

Кад се ово све узме у рачун, излази јасно, да је наша производња тако слаба, да би требала највећа економија, те да се може неки део од ње одвојити за увеличавање главнине. Међу тим не само да се то не чини, но се у нас непрестано извози главнина из земље, и изчезава за производњу, јер се место ње не враћа ништа, што би производњу увеличало. Онај јадан и ништавни сувишак, који би се могао употребити за увеличање производности наше земље, троши се непроизводно.

Непроизводно трошење у једном народу јесте: а) сав трошак оних људи, који нису нужни за само произвођење — дакле сви сувишни званичници, војници, цосредници, слуге ит.д.; б) сав луксуз свију људи, произвођача и непроизвођача без разлике.

Ми не знамо, како се дели наше становништво по занимању, али мислимо, да нећемо претерати, ако кажемо да у Србији има 10.000 људи (представници 10.000 породица), који нису никако нужни за производњу, који се баве дакле нерадом или штетним радом. То су људи, који живе од „интереса“, „плате“, „добити“, или који служе њима за личну угодност. Ових 10.000 породица представљају годишњи трошак од 600.000 дук. или 36 мил. гроша. Ако узмемо да се у Србији потроши само 14 мил. гр. на луксузне ствари, (сваки се може уверити из штампаних ђумручких протокола, да се може узети и преко 20 мил. гр.), и онда укупни непроизводни трошак износи у Србији на 50 мил. гроша годишње.

Да узмемо ствар с теориског гледишта.

Узмимо да се ма којим начином учини, да се овај капитал (главнина) од 50 мил. гр. не троши непроизводно, већ да се улаже у про-

изводњу. То значи, место да се уздржавају људи, који ништа не производе и место да се троши на луксузне ствари, да се тај капитал остави у рукама произвођача; да се с њим поправљају куће, рана, одело и у опште све домаће угодности произвођача; да се земља удобрава; да се осигура од поплаве и суше; да се реке регулишу; да се путеви пограде; да се алати усаврше; да се машине уведу; да се школе подигну; да се набаве учитељи за опште и специјално образовање ит.д. Нека се тако ради за 10 или 20 год. — Како би онда Србија изгледала?

Нама није познато, како расте производна снага народа према уложеној главници; али свакоме је очевидно, да људи с бољим издржавањем, с бољим алатима и у опште средствима за производљу и с бољим образовањем, могу да произведу много више, но људи, у којих је све то лошије. Али није само то. Људи, у којих је благостање веће, здравији су, дакле мање времена им пропадне у болести. и у раду боље раде; даље, међу њима је мање непоштења, мање спорова и мање парница и дангубе, мање преступа и мање „повреда друштвеног поретка.“ Очевидно производња српског народа мора износити далеко више но 900 мил. гр.

Претпостављајући да се непрестано онај сувишак производа улаже опет у производњу, количина годишњег производа мора расти непрестано у геометричној сразмери, у течају једнога колена она се може утростручити и учетворостручити. Место 50—60 дук. на једну породицу, може изнети 200—250 дук.

Ово, што ми казујемо, није производ никакве фантазије, већ последица тачног економског закона. Кад се више троши, но што се производи, народна главнина мора да се крњи а с тим и производња да се умањава; обратно: кад се један део производа сваке године додаје на увеличавање главнице, производња мора да расте при истој количини радне снаге, — а ми још нисмо узели у рачун умножавање народа, т.ј. увеличавање радне снаге, која мора већма да расте, чим се благостање народа увећава.

Ово теоријско разматрање каже нам шта ваља да радимо у пракци, те да се један део нашег непроизводног трошења употреби производно.

У самој ствари, наш друштвени и државни развитак створио је различите непроизводне сталеже или класе: једну — која живи од плате, и та у облику плате прима један део

земљоделских производа, јер друге производње у нас као и да нема; другу — која посредује између наших произвођача сировина и страних произвођача фабриката; та прима своју награду и виду „добити“, али у ствари и она прима и троши један део земљоделских производа. Што се ти земљоделски производи разменом претварају у чоху, платно, куће, „меблове“, ит.д., то у ствари ништа не мења. Нашим државним и друштвеним развитком све се већма увеличава овај део производа, који прелази у облик „плате“, и „добити“, а сразмерно умањава се онај део, који остаје у рукама самих произвођача. Јавља се напоследку и трећи облик — интерес — који такође задржава један део земљоделског производа. У колико се производња умањава, у толико већма расте овај део, који прелази у облику интереса у руке непроизвођача. Незадовољан с једним делом производа, интерес почиње да гута и саму главнину земљорадничку, нарочито непокретну главницу, — земљу.

Сад је практично питање у нас: каквим државним и друштвеним преображајем може да се учини, да се у нас смањи непроизвођачка класа на праву меру? како да се дâ осталима

производно занимање? А то је исто: како да се непрризно трошење смањи, а увелича производна главнина?

То је дакле језгро питања: како да се помогнемо?

IV

Ако се запитамо; шта је први и најглавнији узрок, што се код нас друштво дели тако несразмерно на произвођаче и непроизвођаче? Одговор је са свим јасан из нашег пређашњег разлагања: наше бирократско устројство државно.

Наше чиновништво гута сву интелегентну снагу земље, која је за производњу неопходна и која је једина кадра да усаврши нашу производњу. Непаметном организацијом државном та се интелегентна снага осуђује често на најбесмисленији посао. Она управо постаје са свим некористан трошач у друштву, па на послетку престаје и бити „интелегентна“ снага.

Сви покушају наше бирократије, да „одозго“ утиче на развитак народне привреде показали су се крајње ништавни, и већ је крајње време за њу, да призна своју неспособност у том послу и да се одрече од њега. Крајње је време,

да се преда народу брига о његовом материјалном благостању.

А то значи: крајње је време, да се уништењем бирократске системе у државној управи, уништи непроизводно трошење и ослободи образована снага из канцеларија.

Питање о самоуправи — то је питање о хлебу.

Не треба нико да се вара данас о томе питању. Нису то „претеране теорије“, што су их измислиле „усијане главе“, које траже да се преда самом народу чување личности и имања, суђење, брига о својим економним потребама, о школама, болницама, путовима ит.д. То је изазвала неопходна потреба произвођачке, радничке масе, да се ослободи непроизводних трошача, а да се увелича број произвођача.

У сваком патријархалном народу, где је производња неразвијена, самоуправа је управо природна и неизбежна. То се огледа у организацији прве српске државе. Ту су биране судије, т.ј. кнезови магистратски и њима су војводе морале доћи на суд, кад год их који тужи. Врховна управа била је опет у рукама избраног совјета и избраног војводе. То је прва организација, коју су прости људи одма појмили, као најпри-

роднију и најудеснију, за њихове околности. У ствари данашња напредна наука не тражи ништа више у својим начелима, но што је бивало остваривано код разних народа, кад год су радни људи имали могућности да се организују по својој памети, према својим потребама.

И нама данас више ништа не треба него то.

Све наше државне реформе могу се поделити на две главне гомиле: једне, које се тичу непосредно самог државног устројства; друге, које се могу „замислити“ при ма каквом државном устројству, али само замислити, а не извршити, а кад би се извршиле не би имале такве последице, које су неопходне за народно благостање.

У прву врсту долазе оне мере, које су нужне, да се оствари самоуправа. У овом погледу ми начелно не идемо даље, но што је већ српски народ изрекао у првој српској држави, т.ј. ми желимо исти поглед на општину, на суд, на управу округа као и на врховну управу. Разуме се, не у онако грубом облику, већ према данашњим нашим развијенијим појмовима и средствима.

Према овоме, главне реформе могу се свести на неколико тачака:

Ваља предати општинама чување личности и имања, а државну „полицију“ укинути са свим. Тако исто предати општинама бригу о свима њеним економским и просветним потребама.

Старање о економским потребама, путовима, мостовима, школама, лекарству — у опште о заједничким потребама једног округа, ваља поверити изабраним одборима од поштених грађана и стручних људи, као што су: лекари, учитељи, инжињери ит.д.

Суђење ваља предати изабраним судијама; а судски поступак удесити тако, да се суди само усмено не само на првостепенем суду већ и на апелацији. И једно и друго може се удесити на више начина.

Разуме се, окр. скупштине су, према такој управној системи, неопходне и као законодавство округа и као контрола својих извршних органа.

Врховну државну управу предати „Совету“ изабраном од народа по окрузима, одговорном за своја дела пред народом, — совету, који је просто извршилац закона, дакле пуномоћник народа, коме се даје пуномоћство на одређено време.

Народној скупштини предати потпуно законодавство у стварима, које се тичу целе зе-

мље, а тако исто непосредну највишу контролу над радњом свију државних органа.

Ми овде нећемо да излажемо начела за нашу државну организацију. У своје време, ми ћемо и то учинити, заједно са свима појединостима о организацији наше општине, среза, округа, врховне управе, судова, финансије, скупштине и др. Овде ћемо само да нагласимо неке главне тачке, које треба из основа да се промену, ако се хоће одиста да сачува наш народ од материјалног и моралног банкротства.

Ваља одузети могућност нашој „интелигенцији“, да проводи свој век у канцеларији и — кавани. Ваља је принудити да живи заиста од свога знања и поштења. Народ, који је у њој видео само „власт“ и нерадну „госпеду“, треба у њој да нађе другове и учитеље а у исто време помагаче у раду. Уништењем бирократског система, уништава се непотребан „персонал“; сваки који је „свршио школу“ био би принуђен да учи и даље и то да учи радњу. Непотребни „фабриканти фасцикла“ постали би организатори и руковачи народне производње, јер би тако само били кадри да зараде свој хлеб.

А народ, ослобођен од увреда и притешњавање „господе“, задобио би веру у људе обра-

зоване, слушао би њихове савете, као што никад није слушао њихове заповести.

Али ово је само једна врста потребних рефорама. Друга је врста тако исто важна као и ова прва.

Уништењем бирократије укида се само један део непроизводног трошења. Да се уништи и други део, ваља пре свега уништити притисак интереса.

Законодавним и финансијским мерама ваља са свим ослободити производну непокретну својину од дуга; а тако исто спречити једном за свагда задуживање народа и прелажење земље из руку произвођача у руке непроизвођача.

Ово ће многим изгледати на први мах немогуће. У своје време ми ћемо показати да има више начина, којима се то може постићи.

Законодавним мерама извршити комасирање (прикупљање) сељачке земље, која је страшно разбацана; без чега је немогуће подићи нашу земљорадњу из нашег првобитног стања.

Организацијом народних банака свуда по окрузима, са централном државном банком, које би све стајале у свези, створити у Србији са свим нову финансијску систему. Овим начином

прикупити народни капитал у више центара, одакле би се подмиривале не само текуће „државне“ — односно: окружне, среске и општинске — потребе, већ би се управо покретала индустрија и трговина народним капиталом.

О овој организацији ми ћемо говорити опширније оделито.

То су управо главне, радикалне реформе, које би се имале извршити, а које стоје у највећој супротности са данашњим нашим стањем. О другим важним и неопходним реформама, као што су: организација просвете; организација војске; одношај државе спрам цркве; као и специјални радови: подизање путова, регулисање река ит.д. — о свему томе није нужно ни да говоримо, то би све дошло као природна последица оних првих рефорама.

Ослободив народ од нерадних трошача, увеличали би број радних руку. Престао би пиљарлук, а развила би се радиност и права трговина.

Произвођач, који сад са својим целим радом једва толико заради, да може да живи, добио би већу вољу за рад, кад би видио већу корист од свога рада. Осим тога, сваки појединце осећао би већма свој човечански понос,

кад би се осетио као грађанин у својој земљи коме је предато у руке да се брине о себи, о општини, округу, држави — у правом смислу те речи, а не само по имену, као до сада; а ништа тако не дејствује, да се народ извуче из сиромаштине, као развитак човечанских осећања у њему и појмова о свом достојанству. Нагли развитак мисли, што је неопходни резултат слободе и самоуправе, то би још већма потпомагао. На окр. скупштинама, народ би се световао о својој кући, својој њиви, стоци, у опште о поправци свога стања. И то не би били само празни звуци или празне речи на хартији; већ, како народ има у сваком округу законодавну снагу и финансијску власт, т.ј. прикупљен капитал у својим рукама, он би својим решењима придавао новчану снагу. Подизање земљорадње и радиности ишло бд у самој ствари народном помоћи у огромном рамеру. Док на против сада „држава“ једва је у стању да помогне поједине предузимаче, већином себичне шпекуланте, и то товарећи нове терете на народ.

Ето у главном шта ваља урадити па „да се помогнемо“.

Ове су реформе огромне, без сваког спора, али оне су неопходне. Оне заиста захватају нашу производњу и стварају благостање. Све остале реформице, које нам се износе, као нека благодет, са свим су ништаве. Оне или не заваћају материјално стање народа, коме ђоја хоће да помогну; или су баш са свим штетне, у колико помажу да се одржи код нас дух шпекулације и притисак „интереса“ над произвођачима. Да се ослободимо сиромаштине, ваља потражити њен прави узрок. Ми држимо да смо га показали са свим јасно:

Питање о хлебу — то је питање о самоуправи.

РАДНИЧКО ПИТАЊЕ

Крвава борба у Паризу изазвала је код нас чудновате појаве. Свуда вичу писмено и усмено на неко страшило „комунизам“ а не знају ни сами шта је то. Чућете често у кавани, на улици или шеталишту: „шта, зар ја стеко, а он — лењштина, који ништа нема и ништа не ради, да дође па да дели са мном? Ја сам радио и крваво заслужио а они су разбојници, скитнице, паликуће“ ит.д. сви приидеви, који су из новина позајмљени, као да је у Београду друштвена револуција а не у Паризу. Ми смо већ казали, да нема никакве науке под именом „социјализам“, комунизам“ ит.д. која би проповедала пљачку и отимање — нити је икада било. Међу тим има у друштву неправде, пљачке, тирјаније, робовања, мржње, освете, борбе, клања, паљевине, ит.л. У разним списима говорило се о свима манама и несрећама

друштвеним и предлагана су разна средства како да се те мане уклоне. Може бити да у њима има нечега „претераног“, што се не може постићи ит.д. али треба разумети једном за свагда, да су ти списи (и та наука) поникли услед оних зала што их споменусмо, а нису они створили та зла ни у друштву, нити су их измислили у својој фантазији.

Од куда ничу сва та зла у друштву. Ми смо већ казали више пута да је главни и суштаствени узрок томе, и што је само друштво поцепано у својим животним интересима. Једнима је пало у део богаство, изобраење, власт, и — нерад, а другима сиротиња, незнање, потчињеност и непрекидни прекомеран посао. Ми нећемо казивати како је поникла она подела у друштву. Морали би да пишемо историју радничког питања, а то је веома дуго. Ми ћемо учинити само једну претпоставку, која ће се без сумње допасти свакоме економисти по занату, на име: да је подела у друштву поникла на најмирнији и најзаконитији начин: „у почетку стварања капитала (мисле економисте) свет је био подељен на вредне пчеле и лење трутове. Пчеле су радиле, стекле и оставиле своје богаство у

наследство своје потомству; трутови су продавали зјала, уживали без разлога, умрли у сиротињи и оставили у наследство своје потомству: да вечито ради с туђим капиталом и да вечито плаћају процесе, дивиденде, ренте, порезе ит.д. Трутови су дакле учинили грех у незапамћено време и овај је прелазио с оца на сина као „првородни грех“ из библије, док се нису грешници размножили и створили сувремене многобројни пролетаријат“. Да би избегли сувишне разговоре ми примамо данашњу поделу у друштву, као нешто што постоји и што је дошло природним током људског живота. Кад је већ капитал створен и нагомилан, он је кадар, да се сам развија и увећава а да његов госа, капиталиста, ништа не ради. Капитал је скуп мртвачких ствари, па се опет сам својом сопственом снагом увећава! Ово до душе изгледа мало чудновато и потсећа веома на стару причу како је казан Настрадаин-оце родио бакраче, — али у ствари је тако.

С каквим ће се процесом капитал увећавати то зависи од различитих услова, од величине капитала, од стања привреде оне земље у коме јој се капитал налази, од личних свој-

ства капиталиста ит.д. Тек је то факт, да капитал има својство, да се увећава а да његов госа, што но веле. и прстом не макне. Да изнесемо само неке примере. Имам ја, рецимо, капитал 1000 дуката у злату готових, а знам да је у једном округу глад — није понела година, треба се изранити, треба платити порезу, ит.д. тада ја или боље — мој капитал оде тамо. Он се растури сав по народу. Коме 10 дуката, коме 50, коме 100, а свакоме „цванцик на дукат“ — то су 1000 цванцика или $60\frac{2}{3}$ дук. месечно. Облигација ми се издаје увек у законитој форми, са сигурним јемством или залогом, мени дакле остаје да само избројим паре. Први 1000 дук. ја сам може бити зарадио (ако ми нису остали у наследство), или сам копао (само од копања није нико стекао хиљаде) или ковао, или служио у дућану муштерије, или трчао и мучио се те куповао и продавао, док нисам стекао „капитал“. Пошто сам већ, што но реч, „уватио мају“, могу да ништа не радим већ да живим од прихода. Разуме се да онај, који прима од мене капитал у злату, мора га променути у рало, волове, семе за посев, брашно за рану, ит.д. и овом капиталу мора придодати свој рад, те

зарадити више но што сам му дао, да да мени врати и опет да му остане да живи, да не мора опет од мене зајмити. Неко дакле мора запети леђима да увећа мој капитал, али тај „неко“ нисам ја.

Ово је првобитан управо патријархални начин, како се „слободни“ капитал сам својом снагом увеличава. Тај начин постојао је код најстаријих народа пре некохико хиљада година; постоји данас код нас Срба, а тако исто код Француза, Немаца, Енглеза и других народа, који су у економском развиту неколико векова пред нама. То је сувише груб начин, зато се вазда од памтивекова викало на људе, који на тај начин праве капитал, они су „грабљивци“, „кождери“, „зеленаши“ ит.д. Али у данашњем образованом свету капитал има неизбројно начина да се увећава сам својом снагом. Често на такав начин, да онај, коме се капитал најбоље увећава, добија име: „добротвор“, „патриота“, ит.д. На пример, давање новаца под интерес у данашње време, или што се данас зове „кредитирање“ (давање кредита), тако је „цивилизовано“ да један окретан банкар може давати новац на кредит са 6, 8, 10, 12

процента па опет имамо годишње толико процента на свој капитал да би се с тим процентом задовољио и најгори зеленаш. Каквим тајанственим, законитим путевима то бива, ми ћемо казати други пут, за сада само тврдимо, да и овај капитал мора прећи најпре у руке каквог индустријалног предузимача непосредно или сретством трговца, и ту се морају употребити у крајњем растојању нечије руке, леђа, мозак, ит.д. да зараде и процент банкарски и добит трговачку и добит оног предузећа, куда је отпутовао капитал. Или, ја имам акција каквог жељезничког или паробродског друштва, неког рудника или фабрике у вредности 1, 2, 3 и више хиљада. У таквим радњама мора учествовати десетина, стотина или више хиљада радника од простог копача и послужитеља, до изображеног инжињера или механичара ит.д., који су провели по 10—15 година, док су научили свој занат; мора бити способних управљача целе радње: књиговођа, директора, ит.д. Сви ови морају радити, да се предузеће подигне и да приноси асну. Ја не морам знати ништа, апсолутно ништа, шта се ради у тим радњама у којима сам ја акционар. Ја могу седети у Берлину, Бечу или Пешти или ма гди

на другом месту, а моја ће ми акција доносити „процент“ на капитал и осим тога део од чисте добити целокупне радње, „дивиденду“, ма да ја немам ни појма о целој радњи, која постоји у Београду. И овде, разуме се, мора се најпре капитал променути у рану, одело и друге намирнице оних радника, који су потребни да се железница, рудник или друго што подигне и одржава; даље мора се променути у вагоне, шине, зграде ит.д. и ту мора бити „неко“, ко ће запети, ако не за једну а оно за више година, грбином да заради онолико колико смо ми капиталисте уложили са сувишком, од кога се мора издржавати цела радња и још нама мора претећи добит — тај „неко“ не морам бити ја. Може бити да сам случајно ја банкар, или власник фабрике, и директор каквог предузећа и да ја заиста, осим примања и трошења добити, имам посла, да управљам целом радњом и да трошим умну снагу. Оваки случајеви, који су доста чести у данашњем газдинству, у ствари ништа не мењају. Госа врши дужност управљача и његова је зарада толика иста колику би плату имао на том месту страни управљач или колику би исти госа могао до-

бити у каквом туђем подузећу.*) Сву осталу аснуду доноси сам капитал и доносио би кад госа не би био на том месту. Казан одиста рађа бакраче у данашњем газдинству и то често много веће но што је сам казан.

Ми смо хтели да покажемо у овим примерима, да сувремени јевропски капиталиста не мора бити вредан па да буде богат, нити да је радник лењштина, па да остане сирома. Довољно је само, да је један капиталиста а други радник, па да овај одношај остане неизмењен ма онај за целог живота нерадио ништа а овај сваког дана по 12 сати и више.

У Јевропи влада капитал над радом, или управо прошли нагомилани рад влада над садањим радом.

За време спахија, радник је давао извештај део свога рада њему. Овај је то право задобио на сабљи, завојевањем. У данашњем газдинству радник извештај део свога рада даје капиталисти. Овај је то право задобио разним путевима, између осталих и својим не-

*) Овако уче економи најчистије, капиталистичке багре, од којих ми сада ни за длаку не оступамо. Ко хоће да зна опширније о истом предмету нека проучи у „Економици“ г. Чедомиља Мијатовића о „најамници.“

кадашњим радом. Ми остајемо на страну правно питање: је ли тај одношај правичан или не?

- — Само ћемо да промотримо последице оваковога стања ствари у данашњем јевропском газдинству.

У исто време, кад се почела рушити „феудална“ система у Јевропи, т.ј. власт привилегисаног племства над народом, започео се брзи развитак јевропског богатства. У производњи, трговини и саобраћају учињена је огромна револуција, која се по својој важности изједначаје са познатом Француском револуцијом, која је уништила спахије. Управо ове две револуције ишле су једна с другом упоредо; изазвале су једна другу и потпомагале.

Откриће Америке и морског пута за Индију изазвало је исељавање из целе Јевропе у те земље (колонијапију). Тамо су отворене нове пијаце за јевропске производе и откривени нови производи за јевропске пијаце. Трговина је постала међународна светска трговина. Производња и потрошња постају тако исто међународне. Н. пр. вуна, која се добија у Србији, израђује се у Енглеској а подере се може бити чак у Индији или Китају. А коже из Америке прерађују се у Јевропи а подеру често у

Србији. Преврат је учињен у свима срествима за саобраћај, мену и производњу. Све је то ишло у великом размеру, огромним коракном: пловидба по рекама и морима, жељезнице, телеграфи, фабрична производња, увођење и усавршавање машинерије у свима гранама индустрије, надтицали су се у своме развитуку.

Ми ћемо се нарочито зауставити на самој производњи, јер је она основа целог савременог економског стања.

Занатлијски еснафи, који су постојали за време спахија, нису могли да подмире потребе велике светске пијаце. Велике радионице и у њима подела рада, почеле су ницати на место појединих наших занатлија. Мануфактура почела је да истискује занте. Поједини радник н.пр. колар није правио цела кола — већ је један правио само паоце, други осовине, трећи је окивао ит.д., од радника се захтевало све мање разностручне способности и мишљења а све више телесног напрезања и механичног рада. На послетку фабрична индустрија заменила је мануфактуру. Машинска производња била је боља и јефтинија но мануфактурна (ручна), а машина начинила је радника као просто оруђе — придатак машини.

Сам начин сувремене производње преобратио је дакле радника у просту машину, зашто га је већ почела спремати мануфактура. Мале газде, или тако звани средњи сталеж, почеше у варошима да изчезавају. За велика индустријална предузећа требао је велики капитал, који мали газда није имао. Он је морао да погине у борби за опстанак. Нема ништа страшније у људској историји од ове скривене борбе, где се хиљадама фамилија остављају без зараде и море полагањем гладном смрћу. Кад су у Енглеској први пут уведене машине у индустрију за предење и ткање памука и вуне, на најгрознији начин пропале су стотинама хиљада фамилија. Па тако је и са свима другим занатима, који су били уништени фабрикама. Овај се процес може у маломе посматрати и код нас, код неких заната, који су замењени страним фабрикантима, као што су табаци, ткачи, мутавције и др. Има по неким варошима по унутрашњости читаве „чаршије“ где су некада цветали ови занати а сад су опустеле. Занатлије често под старост принуђени су да надниче с целом фамилијом за парче леба. Такав се исти процес свршавао у западној Јевропи са страшном бразином.

Ко је једном пропао под ударцима капитала, тај се више није подигао. Слуга у малом газдинству може постати сам свој газда, али фабричан радник не постаје никад фабрикант. Као придатак машини, његов је рад веома прост, његова плата сведена је на најмању меру. Он добија толико колико тек да може живети — толика му је пијачна цена. Са развојем индустрије почеле су се страшно да увећавају вароши, где су били скупљени капитали. Тамо је трчао раднички свет из мањих варошица и са села. Што је машина више уништавала мање занатлије, и продирала у земљорадњу, тим је већи број радничких руку остајао безпослен на пијаци и понижавао цену радницима, који су већ били у радијоницама. Ово је била „резервна војска“ индустрије, као што ју је назвао К. Маркс. У ову резервну војску долазиле су слуге, просјаци и скитнице и увеличавали су њен број. Кад се индустрија нагло развијала, она је имала вазда резервни фонд од радничких руку. Овај фонд могао се веома удесно употребити, јер је машина упростила рад. Кад год је опет долазило усавршавање машина или заватање нових грана производње, гомила радника претичала је и остајала без посла.

Ово непрекидно таласање, прилив и одлив у резервној војсци индустрије, траје једнако, а с њим једнако грозничаво, несигурно стање како радничке класе у фабрикама тако и занација, трговчића и земљоделаца. Капиталист је био без срца и без сажаљења. Он је само гледао — профит. Он је уводио у производњу усавршавање, да са мање рада произведе већу количину еспапа и да на тај начин умањи вредност еспапа. Оће ли од тога ко остати без леба или не, то се њега није тицало.*)

Он је имао законито право, да ради са својим капиталом шта хоће. Поједини радници устали су против увођења машина, нападали су на фабрике и ломили машине. То им није помогло. Нове машине замењивале су старе а одношај радника и капиталиста, остао је исти. Радници још нису увиђали, да им овом злом

*) У Енглеској, где је статистика најтачнија, види се по броју радника, како се у свакој грани производње умањава број радника са увођењем машина. За пример нека служе ове цифре од:

	1851 г.	1861 г.
Земљор. радника	2,011.44	— 1,924.110
У свиленим фабрикама	111.940	— 101.678
Шеширџија	15.957	— 13.814
Шеширџија за слам. шешире	20.393	— 18.176
Чешљара	2.038	— 1.478
Иглара	26.940	— 26.130

стању није крив мртви капитал, већ сам одношај између радника и капиталиста.

Машина је дала оружје капиталисти, да себи потчини радника, да му плаћа само толико колико да живи, а сву осталу његову зараду да присваја себи и да непрестано увећава свој капитал, т.ј. да усавршава своје оружје. Радник је у самој ствари дошао још у горе стање но што је био под спахијама. Тамо је радник плаћао често не више од 10 на сто од своје зарадн (десетак), а овде је морао оставити по 50 и по 80 од стотине капиталисти.

У најбогатијој земљи у Јевропи, где се причају чуда од богатства — у Енглеској — радник често има мање за свој живот но прости злочинци по тамницама. По званичној истрази 1863 г. показало се то са свим јасно. Један злочинац у тамници добија укупно ране недељно 183 унц.; радник у селу 139 унц.; а слагач у штампарији, 125 унц. Тако исто званична истрага владина показала је, да

По количини производа све су се радње знатно развиле за 10 година. Код других грана производње као фарбара катуна, стругара, и др., где се производња г р д н о у в е л и ч а л а, број радника порастао је једва за коју стотину. У свима радњама где нису могле, да се с успехом употребе машине, број се радника знатно умножио. („Das Kapital“ von K. Marx стр. 616).

огромна већина радника не добија ни по количине ране, колико јој је најнужније да само не гладује, осим тога што је и то мало ране по каквоћи да не може гора бити. Тако исто по званичној изтрази нађено је, да огромна већина радника нема најјевтиније ране — ваздуха, колико јој је потребно за здравље, јер је сиротиња принуђена да живи по 10, 12 и по 16 у једној соби. Тако живи радник и по варошима и по селима. Статистике других земаља нису тако познате као Енглеске, јер су владе нарочито скривале право стање, али и оно што се зна, довољно јасно показује да и тамо није много боље но у Енглеској, ако није још горе.

Нека економисте доказују, да се стање радничке класе поправља непрекидно, кад се сравни са пређашњим временом. Нема сумње, да нашњи јевропски радник већином боље живи но Ескимос на Северу или црвенокожи Индијанац у сев. Америци.

Било је времена, кад у Јевропи ни краљеви а камо ли радници нису живели боље, но што данас живе поменути дивљаци; где је сиротиња општа, ту разуме се мора бити и патња општа. Свуда код сиромашних и необразованих н.пр. код нас, неки „газда“ живи као год

и слуга а обојица не живе боље но обичан јевропски радник. Али овде обсица нису растављени таком преградом, као на западу, и наш слуга веома лако постаје свој газда, што тамо не бива. Општи напредак учпнио је дакле и за раднике неке поправке, као што је за старе робове у Грчкој и Русији, кад су били на врху цивилизације. Т.ј. образована, владајућа класа, узимље од радника зараду, па му после те његове зараде дели у виду милостиње, била та милостиња непосредна, или у виду јавних школа болница, шеталишта, ит.д. Но ми нећемо о томе говорити, у колико образовање људи у опште утиче, те се у друштву не пати толико, колико би могло бити према власти, што је има једна класа над другом. Довољан је тај факт, да у данашње време при највећем ступању богатства и раскоши има милионима људи, који немају довољно јела, ваздуха и других најпречих потреба. Има људи, који умиру од глади.

Тако исто, док на једној страни видимо у појединим личностима научност и образованост која нас поражава, видимо на другој страни масу необразовану, сујеверну, као и код најнеразвијенијих народа. И то све видимо да је

последница рада — производње рђаво организоване. У развоју индустријске револуције види се постојано, како се раднички дан непрестано увећава а радничка плата не само да се не повишава упоредо са вредношћу издржавања, већ се још често смањује. Раднички дан увећавао се до 16 и преко 16 сати у 24 сата. Па осим тога, независно од других дана, само усавршавање машине учинило је, да радник данас за 8 или 10 сати дневно потроши више снаге но пређе за 12 и 16 сати. Са усавршавањем производње, количина рада, што га радник даје капиталисти, све је дакле већа. То се свршава на миру самим усавршавањем технике. Али осим тога, да би капиталиста добио још јефтине раднике, он је почео употребљавати у фабрици и жене и децу. Сваке године женски и дечији рад употребљава се све већа у маси у разним фабрикама, и данас таквих радника има милионима.

Својина основана на личној заради уништена је. Радник нема својине. Све што он заради својина је капиталисте. Капиталиста једини је власник имања, сопственик. Чудновато је, да они људи, који највише вичу у одбрану „својине“ и „породице“, не увиђају да

сама данашња капиталистичка производња уништава и својину и породицу — радникову. Заједно с пропадањем радничке својине, пропада и радничка породица. Цела породица радничка отерана је у фабрике. Васпитање деце у породици постало је немогуће у радничкој класи. Заједничко живљење у фабрици од ране младости, прерано мешање полова и сиротиња, створили су страшно зло — проституцију, која заражава цео свет — од најнижих кругова до највиших својим отровом телесним (разним болестима) и моралним.

Радник својим радом ствара туђу својину. Он усавршава оруђа за производњу и тиме даје капиталисти средства да радника још већа притисне. Радник зарађује себи: беду, сиротињу, глад и срамоту своје породице. То је све последница саме поделе у друштву на раднике и капиталисте. Ово стање развија се све већа с неизмерном брзином.

Све већи капитали сједињавају се у поједине руке*) а упоредо с тиме расте број крајње си-

*) Од 1851 до 1861 г. број имања у Енглеској, која су се давала под аренду испод 100 акра, умањило се од 31.583 на 26.567. Од 1815 до 1825 г. није било ни једног наслеђа од 2 мил. дуката покретност имања, а од 1825 до 1855 г. било их је осам. Од 1856 до 1859 дакле за 4 ипо год.

ротиње, која живи од милостиње, 1855 год. било је ове сиротиње у Енглеској по званичном извештају 851.639 а 1865 г. 971.933. Кад је била памучна криза 1863 г. и 1864 г., било их је 1,079,382*). Заједно с овом увеличава се још једна ропска класа у друштву, а то су: слуге, слушкиње, лакеји и др. По своме занимању и положају у друштву они нису ништа друго, већ „кућњи робови“ из старог Рима. Ова класа бројала је у Енглеској до 1861 г. преко 1,200.000 душа! Тако исто стање постоји у свима земљама у Јевропи, где је индустрија развијена.

Тако корача у напред европска индустрија: она подиже мостове, путове, гради машине, зида палате и ствара чуда од уметности и богатства, а у исто време оставља милионе људи, да живе у највећој сиротињи. Све ово богатство, производ међународног, човечанског рада, постаје својина једне класе људи. Наука, тако исто међународни производ, прелази тако исто у њену власт као год и капитал. Оним сувиш-

било је 4 таквих наслеђа. Од 1842 до 1852 г. увеличао се доходак, који подлежи порези за 6 процената; од 1853 до 1861 год. увећао се исти доходак сразмерно за 20 процената. К. Марх стр. 637.

*) К. Марх стр. 641

ком од зараде, што је не прима радник у својој радничкој плати, или што га не потроши мали „газда“, произвођач за своју личност, плаћа се и банкар и научењак и доктор и појета, и солдат и чиновник — сва горња класа у друштву. Или као што се она данас зове општим именом у Јевропи: буржоазија.

„Буржоазија играла је у историји веома велику, револуционарну улогу. Свуда, где је она задобила власт, она је разрушила све феудалне, патријархалне, невинне одношаје. Она је без милости раскинула грубе везе, које су везивале човека из нижег сталежа са човеком, који је стајао више њега и није оставила између никаквих других одношаја осим голог интереса, неосетљивог ладног рачуна“.*) Буржоазија учинила је преврат не само у производњи, већ и у моралним појмовима, који су владали међу људима. „Сваки за свој интерес“ — та је теорија продрла у све најнежније човекове одношаје. Да не говоримо даље — познато је свакоме, да се у буржоазији огромна већина бракова свршава из интереса. „Помоћ ближњему“, „патријотско пожртвовање“, „појетско

*) Манифест Комунистичке партије од 1848 г.

одушевљење“, ит.д., што је све постојало у спахијској, религиозној Јевропи за време „средњих векова“ — све је то уништила буржоазија и заменила „рачуном“. „Она је преобратила лекара, јуристу, попа, појету, научењака, у своје најамнике.“ Али највеће револуционарно дело буржоазије то је, што је она створила револуционарни пролетаријат.

Пролетаријат је класа радника без имања. Њега ваља добро разликовати од оног талоба, што се одваја у јевропском друштву и куда долазе: просјаци, злочинци и јавно женскиње. Овај трулеж у друштву продаје се за паре свакој реакцији. Он не спада у револуционарни пролетаријат. Права радничка класа, она покретна активна војска индустриска са правом радничком резервом — то је класа људи, која почиње да мисли о свом нечовечном положају у друштву.

Ове мисли морале су доћи раднику у главу, чим су се радници стекли из свију крајева света у једну фабрику под команду једног капиталисте. Живи саобраћај и мена мисли у данашњем друштву, распрострањеност писмености а нарочито патња и све већа несигурност због економских револуција, морали су на послетку

покренути у радничку мисао: од куда то долази? Како да се помогне? Чим је радник био кадар, да стави ова питања, он је постао револуционаран. У свима крајевима света, где ностоје радници и капиталисте, радник је почео да се бори да му се смањи време рада и увећа надница. Увидео је да он ради капиталисти без награде само зато, што је овај власник оруђа за производњу. Поједине борбе изазвале су савезе радника у дружине за заједнички отпор. Пре или после они су се морали ударити и са самом државом, заштитницом поретка што постоји.

РЕАЛНОСТ У ПОЈЕЗИЈИ.

(Писмо уредништву „Матице“)

У последњем броју „Матице“ за годину 1869. читао сам у позиву на претплату за годину 1870., како се уредништво жали, што је код нас за- владао пуки „материјализам“, како би ми у да- нашње време требали да смо на вршку мла- дићка одушевљења и појезије ит.д. а ми немамо песника, који би био кадар да покрене народ на борбу за ослобођење. Узрок је томе, вели се, што смо ми „трабанти“ западних народа, који су сада у „долини материјализма“. а ми као слабији морамо да се вучемо за њима, мо- рамо и сами да се заглибамо у блато матери- јализма“. Читајући позив „матичин“, мислио би човек, да на западу живе људи као у Му- хамедовом рају, не знају ни за какве „узви- шене човечанске мисли“, већ само једу и пију, и да се наш народ такође одао на уживање, па му није ни бригеша до слободе и других „човечанских“ мисли и потреба. Ако је то заиста

била мисао „матичина“ уредништва, онда би била најгрознија иронија, управљена про- тив пролетаријата на западу, који данас у сво- јој западној Европи води очајничку борбу про- тив својих угњетача — борбу, која се изјав- љује у шпанској револуцији, у париским бари- кадама и радничким демонстрацијама а најдив- није у савезу свију радника за заједничку борбу против сваке тираније у „међународном удру- жењу радника“ (или просто „Интернационала) — друштво, које броји милионе чланова у Европи и Америци и које има најузвише- нију цел, која се само може замаслити: да уништи све мане, које су постале историјским развитком човечанства и које су сада жива рана на његовом телу и да подигне друштво на новим начелима, што их је израдила савре- мена наука. Али то је још грознија иронија против нашега народа, јер код нас је сав на- род пука сиротиња — пролетаријат — и ако икоме, њему се не може пребацити да мате- ријално ужива. Шта је дакле изазвало онај позив, и то баш у време, када наш народ чи- њеницом, устанком у Боци показа, да он много дубље и силније осећа своје човечанско досто-

јанство него његови „осетљиви“ песници? Као што сам ја разумео позив „матичин“ мени се чини да уредништво налази као узрок томе то, што данас ни на западу ни код нас нема песничког генија — нема појезије, већ је завладала пука проза (сигурно у животу).

Ја сам изрекао у чланку „Певање и мишљење“, да се код нас појезија схвата наопачке и отуда ниче код нас једнако она сорта појезије, коју сам ја тако назвао „душевни онанизам“ и која то име потпуно заслужује. Уредништво „Матице“ само куди то песништво, али оно опет приписује песништву значење, које оно нити је кад год имало, нити га може имати, а то је, кад вели: да код нас нема песничког генија, који би могао покренути народ у борбу за ослобођење. Таког личног генија нити је икада било, нити га може бити; такав је геније народ сам.

Све побуде, које изазивају патњу народа, изазивају га и на борбу. Оне личности у народу, које су дубље и силније осетиле све патње што тиште цео народ и које су cadre да искажу та осећања у вештачкој форми — то су прави песници; то су пробуђени делови народа — то је народна свест о себи самом и

својим патњама. Тако песништво не само да је „вино“, што узбуђује живце и крепи снагу, као што рече брат Абердар у позиву на свој „други јек“, већ што је много важније, та пробуђена свест народна постаје зрак светлости, што осветљује народу пут у његовој тешкој борби. Таке су појете код нас били они, који су певали „народне песме“, такав је био наш или управо црногорски песник Петар Петровић Његуш. Дакле ето шта је нужно за песника—: да је он покренути део народа т.ј. да је он живео оним животом, којим народ живи; да је он патио оне патње (или бар да су му тако блиске), које народ пати и да је он схватио тај живот, осетио бољу, која тишти цео народ. Где су ти песници код нас? Знају ли они народ, његове нужде и патње? Осећају ли они то, што народ осећа и што они треба да искажу? Од куд може да пева ко о страдању раје у Босни или у Боци, кад не зна ни Босну ни Боку ни по новинарским чланцима? Ето за што је наше песништво празно, што се врзе једнако око лишћа и лептирова, или гукуће и цмака се са својом „драгом“, а ако се који пут баци у „патриотску позитуру“, онда је то тако нешто јадно, празно, натегнуто, без икаква осећања —

ради параде, једном речи: то је управо оно, што ја називљем „душевно онанисање“. Живот народни, то је садржина — реалност појезије.*) Код наших песника нема садржине (бар не садржине, која би вредила за народ), јер они

*) Ово, што ја сматрам за садржину појезији и што сматрају све савремене реалисте, противно је обичном, савременом схватању естетичара, међу које спада и брат Кујунџић, судећи по свем досадашњем његовом раду а на по се последњој критици на „Теорију појезије“ г. Малетића. Естетичари веле, да је садржина појезије осећање лепоте а не живот народни и сва осећања, која он обухвата. Ова заблуда естетичарска долази још од покојне метафизике, која је појам лепоте опредељавала као „јединство идеје и форме“ и према томе све, што је представљено у такој форми да се подудара са идејом, то је „лепо“, па ма то било само за се „гадно“, „ужасно“, „громодно“ ит.д. то јест, сва осећања човекова, која се са свим разликују од осећања лепоте. Према томе естетичари науку о уметностима и називају „естетиком“ т.ј. науком о лепоти и, као што брат „Кујунџић хоће, излажу у њој законе лепота. Нега господа естетичари заборављају, да сваки човек кад прави неку ствар гледа да се њен облик подудара са идејом: ципелар кад прави ципелу, кројач капут, машиниста машину ит.д. и при свем том нико не ће те ствари да меће у естетику. Естетинари са свим нелогично трпају у естетику — архитектуру, а остављају друге занате. Али тако исто, ако је садржина уметности само лепота, онда у уметност не спадају ни драме ни романи на савременом њиховом ступњу, јер ту се данас излажу и проводе социјалне доктрине. У опште естетика, по дефиницији њезиних присталица, с једне је стране врло широк појам за науку „о уметности“, а с друге стране врло узан. Као уметност данашње реалисте сматрају само: Живопис, музика и песништво, а као науку „о уметности“ законе, у којима се огледа људски живот у тим гранама људске радње. Омладни, која хоће да има здраве појмове о правом значењу уметности ја веома препоручујем дело Чернишевског „Естетическія отношенія искусства съ дѣйствительности. Соч. Черн. том I Женева.

не знају за живот народни, они певају свој живот, који је често изопачен наопачким појмовима из школе и рђавих књига. Ето, то је узрок, што наше песништво не вреди за народ, а не за то, што је код нас завладао „материјализам“. Тако исто не би вредио за окате људе спис „о бојама“, који би написао какав слеп од рођења.

Врло је важно да се схвати, шта је то садржина појезије, за један народ или за један век. Кад се појезија тако схвати, да је она појављивање живота друштвеног или народног и да је то она вазда, ма у којој се форми појављивала, у производима појединих људи или целога народа, у епској, лирској, драмској појезији ит.д. — само тада може да се схвати њено право значење и да се објасне такве појаве као што је н.пр. њено опадање у западној Европи.

Запад је преживео оно време, кад су из његове средине изилазиле силне генијалне личности, да у својим песмама искажу све оне мисли, жеље и наде, што су покретале цело једно колело или да својим громким протестом или страшним смејом протестују против терета што гњечи цео народ. Народи су још у нашем веку изилазили у бој против својих непријатеља са

песничким одушевљењем и са песницима на челу, па шта је било? Песник Ламартин беше главни вођа револуције 1848. године у Француској, с песничким одушевљењем борила се Германија за своју слободу исте године; с песничким одушевљењем борили су се Талијани за своју „једину Италију“, тако исто Пољаци за своју „Рјеч посполиту“, па шта су добили сви ти народи? Пало је много племените крви, али и народи не добише оно, за што су се борили — не добише слободу онаку каку су је они желели. Народи увидеше, да није довољно песничко одушевљење па да се постигне цел за којом они жуде, они дознаше, да сложено социјално питање не може решити ни један песник па ма како он генијалан био; да се реши то питање, од којег зависи слобода народа, иужна је укупна умна снага масе народа. Народи почеше све више сами да се занимају својим тегобама, место песничког одушевљења, поче све више да заузима маха разматрање разума — наука. Тако расположење масе народа јасно се опажа на сувременој појезији. Лиризам ишчезава све више и више и на место њега јавља се критичко разматрање сувременог друштва са свима његовим потребама. Сувремени романи и драме првих песника европ-

ских не личе ни мало на велике песничке производе пређашњег доба; у данашњим песничким производима огледа се сувремена друштвена наука; песнички облик постао је нешто са свим споредно а главно је пропаганда оних мисли, што их је израдила данашња наука. Да споменем само списе Виктора Иго-а, који је у неколико познат и нашој читалачкој публици. То није опадање песништва, то је његов природан развитак и то је његов највиши ступањ до којег се може оно подићи — да се слије с науком, као што се и филозофија слила. Од једног романа као што је Чернишевскога „Что дѣлатъ“ па до научног списа о „социологији“ само је један корак.

Ето за што нема „појезије“ на данашњем западу. Садржина песништва — живот народни толико се развио. да се сад почињу остваривати они идеали, које су некада једино песници назидали и схватали и које су износили пред народ у светлим бојама. Песници су већином достигли свој задатак. Настало је време практичнога рада. Сада н.пр. када је покренуто питање о „ослобођењу женскиња“ и кад се то ради у велико, било би смешно кад би који на западу почео певати о „пакосници мами“, јер сад треба засукати рукаве па радити на томе,

да никоме не смета „пакосница мама“. Или кад су покренуте масе народа и кад су оне већ узеле да саме решавају своју судбину, да траже науком и општим договором путове, којима се долази до жељене мете — сада би било исто тако смешно, када би се ко бацакао да „пробуђује“ народе својим „генијалним“ спевовима. За то сад и нема тамо „појезије“ онаке, како се код нас разуме. Његове појете разумеле су живот народни.

Мислим да ми неће замерити уредништво за ову искрену примедбу на његов оглас. Данашњи запад баш у овом тренутку започиње изнова енергичну борбу против својих тирана — борбу, која је била прекинута и задављена европским цезаризмом скоро двадесет година. Баш данас нама је веома нужно да имамо јасан поглед на тамошње догађаје, јер се отуда имамо многоме научити за наше потребе. „Кад су људи изгубили веру у бога, изгубили су веру и у геније и у њихову потребност“, вели „Народное Дѣло“, орган руске радикалне партије, место тога, народи су на западу добили вере у себе саме. То је закон људског напредовања. То нека нам је наука.

У Цириху.

ЈЕ ЛИ ЖЕНА СПОСОБНА ДА БУДЕ РАВНОПРАВНА СА ЧОВЕКОМ?

12. марта ове године добила је госпођица Јелисавета Морган, Енглескиња, од циришког универзитета диплому за доктора медицине, хирургије и бабичлука. Ово је други случај на циришком универзитету, Прва је, као што је познато, докторски испит издржала госпођа Сулова, Рускиња. Светковина беше у највећој дворани што је има универзитет у „аули“ за особито свечане догађаје: света је било пуно. Као што је обично, при таквим случајевима мора кандидат за докторску диплому да напише какав научан спис за такав случај — „дисертацију“ — и да га пред публиком брани. Госпођица Морган беше написала о „прогресивној атропији мишића“. Ја не ћу ништа говорити о заштити саме дисертације, јер сваки, који је познат с тим стварима, знаће, да то није бог зна каква ствар за човека, који се озбиљо.

бави својом науком. А госпођица Морган беше се одиста занимала, то јој признадоше њени противници (опоненти дисертације јој) и сама дисертација, где је на крају била показана богата медецинска књижевност, којом се она служила, пишући своју дисертацију, а осим тога показиваху то и многе године научног рада, што их је она провела у Лондону, Паризу и Цириху. Најживљу пажњу публичину обрађаше тај сам учинак (факт), што је још једна жена у Цириху издржала докторски испит и добила диплому. Тај учинак одмах је изазвао питање, што тако силно покреће људе образованог света у новије време и што га ми стависмо у зачеље овога чланка: је-ли жена способна да буде равноправна са човеком? На то питање одговорио је др. Розс, професор хирургије, у својој беседи, којом је завршена та светковина, најтврђе и најлогичније са: да — способна је! Ја ћу казати доцније, какво големо значење има ова беседа за цело женско питање у Европи и посебно за женско питање на циришком универзитету, а најпре ево те беседе од речи до речи:

Поштована госпођице!

Први пут поздрављам вас као друга и не могу да вам од свег срца не изјавим захвал-

Je ли жена способна да буде равнопр. са човеком 141

ност за вашу тежњу и ваш такт. Ја сматрам за част, што могу да потврдим да сте ви са вашом спремом и вашим трудом осигурали, те је срећно испао за руком опит, који се у тишини врши у Цириху — што сте дали јемство да ће се срећно решити друштвено питање, које данас већма него икоје друго повлачи на се пажњу друштвену. Ретко се данас могу наћи новине, у којима не бисте нашли ма што о женском питању. У Берлину је био недавно конгрес мушкиња и женскиња, на коме је решено: да се обрати пажња на ослобођење (еманциповање) женскиња, да се направи савез свију друштава за распростирање женског образовања и женског рада. Из америчких новина дознајемо за величанствену академију, што је основана на обали реке Хедзона амерички родољуб Васар. Он је богато снабдео свима средствима и одредио је вишем образовању својих земљакиња. Из државе Ума (северо-амерички савез), извештаји казују, да су жене добиле „право гласања“. У Манчестру агитује се за женску равноправност, У Канзасу (северо-амерички савез), као што сте сигурно слушали, била је изабрана жена у конгресу. Цирих, отворивши женама своје аудиторије, стао је на

чело друштвене реформе у Европи. Што се он није преварио у својој нади, за то је обавезан вама и вашој преходници (Суслови). Вама је обавезан још и тиме, што ће друге, које остају за вама а које су сада многобројне, тежећи ка истој цели коју сте ви достигли, сачувати озбиљан одношај к својој ствари. На тај начин женско питање, хвала вашој енергији и труду, решено је овде у оној тачци, која се пређе сматрала за најслабију. Обично се говорило: „једнака права захтевају једнаке дужности“, и кад су жене захтевале једнака права на образовање, одговарали су, указујући на — дужности матере и на војничке службе. Ама они при том заборављају, да у самој ствари нигде не постоји са свим једнака обавезност војничке службе. У Германији општа обавезност не постоји, јер се због ма какве маленкости ослобођавају од ње. Једини могући облик то је на пр. у Швајцарској, где је она заиста општа, али се може заменити платом војеног откупа или другим равним теретом; а, разуме се, у таком облику она је тако исто могућна за жене као и за људе. Дали ће ико сматрати за бољег јунака оног генерала, који је својим извесним коњичким јуришем на Криму сатр'о сто-

тине људи од госпођице Најтингел, која је у истом рату својој отаџбини спасла хиљаде?

На другу препону, коју наводе противници женског ослобођења, није готово вредно ни одговарати. Чудновато је, што је један од наших најбољих историка, говорећи не давно о женском питању, ограничио позив женин само на породицу, -као да у историји човечанства нема вишега идеала. Али одговориће нам се, да историја не показује доказе за то, да жена може приносити таку корист друштву као и човек. На то одговарам, да је медицина један од најтежих радова за жену и при свем том до сада има више жена, које су се удостојиле докторске дипломе. Али опет нам одговарају да до сада не видесмо практичне резултате (последнице) њиховога рада. Сви ти наводи немају основа. А и то није истина, да није било практичних резултата. Опит са свим успешан учињен је још за време Фридриха II., само што се у течају дугог времена од стотину година заборавило, како се некада проносила слава жене доктора. Пре сто година живела је, на име, у Кведлинбургу Доротеја Христијана Еркслебен, кћи Христијана Поликарпа. Из њене ауто-биграфије дознајемо, да је она у младости

била веома слаба, с тога јој је отац дозволио да се учи заједно с братом. Она је добила довољно опширно образовање, као што се види из њене преписке с учитељем, која је још сачувана. 1742. године написала је она у Берлину књигу под насловом: „Gründliche Untersuchungen der Ursachen, die die Frauen vom Studiren abhalten, darin deren Unerheblichkeit gezeichnet und wie möglich, nothig und nützlich es sei, dass dieses Geschlecht der Gelartheit sich befieisse, imstandlich dargestellt“. (Основно испитивање узрока, који жену задржавају од учења, чиме се показује њена пониженост и како би било могуће, нужно и корисно, да се и она науци одаје, подробно изложено). Да је тај спис тада учинио велики утисак види се по томе, што је био прештампан у Лајпцигу и Хамбургу, на несрећу без пишчевог имена. После тога, када је свршила обични школски течај, она је слушала лекције свога оца, који је и старијег јој брата за медицине науке спремао. „Чим је мој отац, вели она, свршио посао са мојим братом, овај је ступио у универзитет, основани Фридрихом Великим. Како сам често пожелела, да се користим таком срећом, али моје су жеље биле узалудне, и ја сам морала да се задово-

љим тиме, што је мој отац, који је за мене већ толико урадио био, продужавао да ми помаже у занимању“. Она се на скоро тако измучила, да је почела да посећује болеснике свога оца кад је овај осуствовао. Њена слава тако је порасла, да је Фридрих II. априла 18 године 1742. послао препоруку универзитету у Хали, где је намеравала да држи испит за доктора. али пре него што је ступила у универзитет, удала се за ђакона Ерклебена у Нирнбергу. „Ма да сам ја, говори она, уверила се на опиту да брак ни мало не смета учењу, а на против, у друштву са разумним мужем иде учење још боље, али опет испит морао је да се остави на страну због моје свадбе (1742.) а петоро деце које ми је муж поверио, нису ми дозвољавали да из куће излазим. Скоро после удаје она је изгубила свога оца; овај губитак био је за њу тим осетљивији, што је она у њему изгубила и ваљаног лекара. Скоро после тога разболи се и њен муж и брига о њему и деци (осим 5 пасторчади она је имала 4 своје деце) задржала је, те је још на неко време морала оставити свој испит. Ево како она о томе говори: „Ја сам то урадила с тога, што сам држала, да није лепо с моје стране да се занимам с науком на штету

мсје обавезности као жене и матере“. Када се свршило васпитање дечије, она се, довољно спремна, јави за испит на првом универзитету онога врамена, у Хали, и 1755. године 12. јануара добила је докторску диплому. Њена латинска дисертација, преведена је на општу жељу на немачки, говори о врло брзом и пријатном, а с тога веома површном начину лечења болести. Дисертација написана је слогом Гелерт-овим и достојна је читања као једна од најбољих медицинских списа онога доба. Интересно је тамо једно место, где се она подсмева незнању кведлинбуршких лекара.

Ви видите из ових црта, да пре сто година женама није било тако лако да се уче. Видите како је још тада решено питање о женској равноправности. Сви видимо, да обавезности матере не чине препреку, да се изједначе права жена. Цириху паде у део заслуга, што је он први у Европи отворио своје аудиторије женскињу и тиме решио главну чест женског питања. За срећан успех овога опита универзитет је обвезан с једне стране озбиљној тежњи оних жена што следују и следоваће вашем примеру. Користећи се овом приликом да изјавим искрену захвалност обема странама на њихово

узајамно поштовање и озбиљан одношај к делу, ја захваљујем у исто доба ректору, професорима и свој публици, која је својим присуством увеличала светковину оног дана.

Познато је и код нас, још од дебате на другој омладинској скупштини, да противници женског ослобођења као главни разлог свој наводе то, што жена нема такве умне способности као човек. Ма да природне науке, које су се занимале тим предметом, не нађоше никаква доказа у природном строју човековом и женином да је жена по умним способностима ниже човека: противници женског ослобођења позивају се на чињенице што постоје свугде у свету, да је т.ј. свугде жена по уму фактично ниже од човека. „Дуга коса, кратка памет“, вели српска пословица. Ти противници не хтедоше никако да виде, да је томе узрок сама потчињеност женкиња; да жена баш услед свога ропства није имала прилике да се изобрази и усаврши као човек. Ц. С. Мил у своме најновијем делу „Потчињеност женскиња“*) доказано је необоривим

*) Изишло доцније и у српском преводу под насловом „Потчињеност женскиња“ од Џорџа Стурта Миља. С предговором Св. Марковића и Брајтовим говором. У Београду у државној штампарији 1871. (Стр. XVI и 223). Цена 10 гроша. Изд.

доказима, да је жена дошла у овако потчињено стање још кад је људство било у дивљачком стању, те кад је човек једино услед своје физичке надмоћности т.ј. на основу „права јачега“ себи свестрану надмоћност освојио. Доцнијим развитком жена је тако васпитана, као да је она створена да буде робиња своме мужу, као што и данас видимо код варвара, и то је с колена на колена прешло „у обичај“, постало је „природни закон“ и на послетку и жена и човек почели су то сматрати као свој природни одношај. Тако исто и у пређашња времена сматрало се као природно и „од бога одређено“ што су једни људа били робови а други господари. Образованост с једне стране и буна робова с друге то су уништиле. Положај жена такође се изменио код образованих народа у толико, да је код нас Срба на пр. не продају и не купују као робињу, као што и данас раде варвари, не затварају је у хареме, као што раде Турци, али опет она нема ни грађанских ни политичких права. По своме положају и образовању она је створење далеко ниже од човека и осуђена је да буде или слушкиња мужевлева или шарена лутка и играчка. Као што рекосмо, што је жена по уму нижа од човека,

то не може бити разлог противницима женског ослобођења, да жена не треба да буде равноправна са човеком; јер тиме још није доказано, да се жена не може подићи на исту висину умнога развитка, када буде у стању да се изобрази. Док су заштитници тираније у пустим фразама доказивали немогућност једнакости између два пола, многобројни опити у Америци доказаше, да жена може бити онако исто високо образована као и човек и, према томе, да може уживати и треба да ужива сва права као и човек; јер и данас не врши она мање дужности од човека. Заиста већ има држава у Америци, где се женама законом ујемчава равноправност с људима. Али ови опити што се правише у Америци, беху доста далеко, па не учинише тако јак утицај на Европу, али нешто утицаја беше ипак. Агитација за женско ослобођење поче се све већма ширити по свима образованим земљама у Европи. Тада се реши универзитет у Цириху, да понови опите што су чињени у Америци: он отвори „у тишини“, као што рече професор Розе, своје аудиторије женскињу и опит савршено разби сва празна нагваждања непријатеља женског ослобођења. Медицина је једна од најтежих наука

за женскиње и при свем том, опит показа, да је жена и за ту науку тако исто способна као и човек, тако рече честити професор. Али то његово мишљење добија још више важности, што је оно казано званично, на јавној светковни при давању докторске дипломе једном женскињу, и што његово мишљење дели цела професорска колегија, која је решила: да се циришки универзитет отвори за женскиње онако исто као и за мушкиње. Овај је учинак од неизмерне важности по женско питање у Европи, јер је то први случај у Европи, и без сумње је, да ће и други европски универзитети за овим примером поћи. После тога женско питање прелази са свим у други облик: место агитације и празне борбе на речима, почиње практично остваривање на делу. Кад буде у већем броју жена, образованих у разним струкама, тада ће се и најзатуцанији назадњак уверити, да је његова сумња у женску способност била са свим неоснована, а тада неизбежно мора доћи то, да се и њена права изједначе са правима човечанским. Даљи развитак женског питања постављен је овим учинком тако, да зависи од предузимљивости самога женскиња. Први пример госпође Суслове није био

без користи, јер сада у Цириху има већ 13 женскиња на универзитету а од тог доба једва је прошло две године. (На част руском женскињу дужан сам да кажем, да су од овог броја девет саме Рускиње). Нема сумње да ће се после овог јавног чина циришких професора овај број брзо и постојано увећати. Да ове жене што долазе да се уче, не долазе тек ради славе или моде, већ са озбиљном намером да прибаве себи знања за живот нужна, то најбоље сведочи јавна захвалност драРозе-а за њихову озбиљност; а довољно је да наведем само један пример, па да се види, какве су женске што долазе да се уче. Пре два месеца беше се разнео глас, да професори желе да се за женскиње установи испит при ступању у универзитет, те да не би долазиле неспремне. Чим је тај глас допр'о до женских ђака, оне, да би доказале, да је њима самима највише стало да не ступају у школу неспремне, предупредише професоре и написаше саме прозбу савету професорском: да се за женске установи испит. Али одобрење ове молбе зависило је од главног школског савета у Берну и овај одбаци молбу, као противну закону што постоје за универзитете, по којем су само Швај-

царци дужни да одрже испите при ступању у универзитет а странци не. Овај чин у исто време показује, да школски савет не прави разлику између мушкиња и женскиња при ступању у школу. Од женскиња само је једна Швајцарка и она је полагала испит при ступању као и остали Швајцарци, а странкиње нису дужне као и странци.

Где-која госпа, која је у своје време летела на балове, беседе и соаре-а, да својим голим раменима и грудима на јуриш заузима срца момачка; а тако исто какав господин, који је у своје време исцепао много ђонова, чепајући око туђих прозора — завртеће сумњиво главом, кад чују, да се мушкиње и женскиње, па још већином момци и девојке, уче заједно па без икаква шкандала!

Девојка, која долази у вишу школу да се учи са мушкима, са свим се друкчије васпитала него друге. Она зна добро, шта јој је позив и она не прави од тога никакву деведесет девету тајну: она зна да њојзи треба наука, да може бити независна у животу, да може живети својим радом; а кад постане независна, она зна да може волети онога, у кога налази одзива својој љубави. То за њу није никакав

„забрањен плод“, већ природан позив, за што се она и спрема. Она не чезне за удајом па с тога и не стрепи и не црвени од свог мушког друга, већ се понаша спрам њега као друг спрам друга; таку женску сваки ваљан човек поштује и штити као сестру а неваљан нема ни приступа до ње. У Америци, где оваких школа има више и поодавна, показани су најдивнији резултати. „Скандала“, од чега се толико бојаху страшљиве моралисте, не беше баш ни једнога, а међу тим изиђоше врло многи срећни парови. Учећи се у школи момак и девојка заједно, имали су прилике да се најбоље познаду, да оцене потпуно једно друго, што је најбоља гаранција за доцнији срећан брачни живот. Ако се десило, да су се још у школи двоје заволели, то је још ишло учење у корист, јер свако се од њих старало, да се покаже достојније своје љубави, и тим је било вредније и пажљивије. То, што се у Америци потврдило вишегодишњим опитом, потврдило се и у Цириху. Озбиљан одношај женских и мушких ученика, као што је др. Розе на свршетку своје беседе рекао, поглавито учинио је, те је опит у Цириху испео успешан. Професори су се потпуно уверили, да је такав одношај постојао и

да је са свим природно, што постоји међу изображеним људима, па су с тога и решили, да јавно изреку да је универзитет у Цириху отворен женскињу као и мушкињу.

Код нас од времена друге омладинске скупштине (1867. Изд.), где се први пут у нас поведе реч о ослобођењу женскиња, слабо се женско питање у напред покренуло. Мени се чини, да су томе криви они исти узроци, који су учинили, те је радња омладинска у опште ишла доста траљаво. У последње време покренуше опет две честите Српкиње то питање, које као да хтеде да ее успава. До душе, женско питање тиче се непосредно женскиња, јер њих тишти непосредно њихово потчињено, ропско стање и не може се решити дотле, док саме жене не схвате свој положај и док својски не настану, да добију своја човечанска права. Али и ако жене по свом положају живље осећају своју потчињеност, не може се никако рећи, да је женско ослобођење од мање важности по мушку половину човечијег рода. Одношаји мушкиња и женскиња тако су блиски и њихови интереси тако неразднојно скопчани, да све оно што поправља стање живота поправља у исто време и стање целог човечанства. Драга Деја-

новићева описала је као жена с дубоким осећајем у последњим бројевима „Матице“, како је код нас јадно и чемерно стање сироте девојке у данашње „цивилизовано“ време, где се ваљаност женске мери по количини мираза а сва друга својства споредна су ствар, па и сама лепота и младост нису неопходни услови, јер се такве ствари и ван куће наћи могу....

Али да се подигнемо на општије гледиште, да сматрамо човечији род као једну целину: какав утицај има женска потчињеност на род човечији? Пре свега да узмемо оно, што је основа друштвеном опстанку. Цела половина човечијег рода осуђена је да производи неизмерно мање него што би била у стању, а то с тога, што су женине способности остале неразвијене, јер је човек у напред решио, без икаквог основа, да жена није способна. Кад жена добије образовање као и човек, људска снага ће се удвојити. То се види на селу, где су радови још у првобитном стању, па није потребна бог зна каква спрема и наука па да ко-год уме да ради; ту жена ако не ради више од човека мање зацело не. Али, што је друштво образованије, све је већа разлика у способностима између човека и жене, и жена, код које способ-

ности остају неразвијене, принуђена је све већма, да се неким тричаријама занима, што не заслужују име рада, или, и ако ради што корисно, онда по незнању троши на то толико времена и материјала, да изилази далеко скупље него што би се могло са друге стране набавити. Тако у последње време све одело, почињући од кошуље и чарапе, стоји јефтиније кад се из фабрике купи него кад се код куће уради; по варошима храна исте каквоће увек је јефтинија из гостионице него кад се код куће готови, и тако, мало по мало, ишчезавају и ови последњи „женски“ радови. Шта остаје дакле жени да ради? Ја рекох, или које-какве тричарије или да не ради ништа, као што заиста видимо у вишем свету, где се жена чува као неко ретко биље у стакленој башти. У средњој (образованијој) класи, где жена не може тако да господује, већ виђамо да жена почиње да ради „мушке“ радове: тако видимо, да жена тргује у дућану и често води радњу на своје име; где су уведене ручне машине, жена шије одело и обућу као и човек ит.д. нигде рад женин није гори од човековог рада па се опет у опште не признаје, да жена може да буде тако иста привредна снага у друштву као и човек.

Женска снага у образованом друштву већином пропада непроизводно; али то није једино економско зло, што га доноси потчињеност женскиња за цело друштво. Сваки паметан човек сматра, да му је нужнија обућа него златан ланац, добар стан нужнији него трошкови по кафанама ит.д.; сваки паметан човек тако и води своју економију, он неће купити златаи ланац, ако му треба обућа или одело ит.д. Тако би економија требала да влада и у друштву, али у ствари није тако. У данашњем друштву видимо да се цела класа људи занима тиме, да довлачи разне материје „најновије моде“ и разне трице, којима се жене ките, да би се допале своме господару, кад у исто време друштво нема најнужнијих справа и машина за најобичнију земљоделску и занатлијску радњу. То је код нас Срба развијено до таквих размера, да се човек мора заиста ужасавати; све наше веће вароши постале су проста стоваришта за бечке и друге фабрике „меког“ еспапа. Измените женин положај, не захтевајте од ње да се кити као каква одалиска у харему, т.ј. признајте јој човечанска права, па ће престати то изазивање, што је узрок женском раскошу, што доноси толико горких часова очевима и мужевима и

што је тако штетно по народно газдинство у опште. Економски преображај друштвени што га жели сваки ваљан држављанин и свесни грађанин, нераздвојно је свезан са питањем женског ослобођења.

Ја сам нарочито ставио на прво место економске потребе друштвене, јер су оне најпрече за сваког човека. Ако човек не намирује своје материјалне потребе, онда не може живети ни једног тренутка. А с ове стране код нас најмање се гледало на женско питање. И с тога гледишта одмах доследно излази, да је ослобођење женскиња питање од огромне важности за човечанство; јер се тиме оно може спасти, да му толика радна снага не пропада узалуд. У исто време, с тога гледишта, излази одмах очевидно, да жена мора задобити сва грађанска и политичка права као и човек. Ако се призна, да је жена тако исто привредна снага у друштву као и човек, онда логично следује, да се њој пре свега морају дати средства, да ту снагу развија и усаврши и да је слободно примењује т.ј. мора јој се дати право на једнако образовање и право да сме слободно располагати својом снагом и проиводом свога рада — потпуну грађанску равноправност. А кад жена

буде образована, независна личност као и човек, онда логично следује, да она има пуно право — и то захтева истински интерес друштва — да учествује при уређивању свију одношаја у друштву; јер се сви одношаји тичу исто тако ње као и човека, она мора имати равна права при издавању свију закона земаљских. Чим женскиња буде економски независна личност, она мора бити и правно независна, јер је једно без другог бесмислица.

Тако исто је важно ослобођење женскиња и за моралне одношаје у друштву. Ропство, ма какве врсте оно било, понижава и роба и господара. Тиранија човекова у кући над женом и породицом, утиче тако на њега, те он постаје тиран и над другим људима у друштву, а у исто време потомство његово, учећи се најпре од матере и оца људским одношајима, прима те исте појмове. Жена потчињена и слабија, налази једину заштиту у лукавству, у обмани, она се стара, да ма како завлада мужем и да га потчини својој ћуди. У данашњем свету већином не саставља љубав мужа и жену, већ рачун: свака страна чини пазар са своје стране (жену, као вазда „малолетну“, заступају роди-

тељи) и свака гледа, да што боље пазари. Отуд онај узајамни лов младожѐња и невѐста; отуда сујета, кићење, раскош с обе стране, да се покажу, какво сјајно место заузимају у свету; отуда борба с другим људима, који тако исто желе да надмаше такмаце својим сјајем. Има ли ишта неморалније од ове трговине између мушког и женског; ово узајмично варање и хватање „на удицу“ пре свадбе? И то све долази отуда, што жена није господар ни од свога тела.

Код нас, кад се говорило о женском образовању, већином се напирало на то, да необразована жена не може испуњавати своје материнске обавезности т. ј. не може васпитати своју децу као што би требало. Ја не ћу да говорим овде о големом утицају материном на васпитање младог нараштаја, о томе је и код нас било доста штампаних разлога; само ћу овде да напоменем речи професора Розе-а; да породица није највиши идеал у човечанству за жену. У историји има пуно примера, где је жена управљала судбом једног целог народа и приносила корист човечанству. Ово нарочито спомињем ради тога, што код Немаца има једна врста „еманципатора“, који под еманципацијом разумеју то, да жена мало боље изучи природне

науке, да уме боље кувати јела за њихове трбухе и да уме мало боље неговати децу т. ј. да жена постаје вештија куварица и дојкиња; па и код нас јавља се по кад-кад такав еманципатор да предикује у новинама. Ја сам рекао већ, да је у интересу целог друштва нужно, да жена буде слободна, равноправна личност као и човек. То је нужно с тога, да половина радне снаге човечанског рода не пропада; то је нужно с тога, да међу човеком и женом завлада љубав, поверење и поштовање, место трговине, обмане, титрања и презирања. Рекао сам, да је прошло време празном препирању: е да ли је жена као и човек способна или не? — то је опит решио. Сад је само питање, како ова истина да постане опште уверење и како да се оствари. Очеvidно да ће она најпре постати опште уверење, ако се накупи доста подобних учинака, као што је овај, поводом којег ми ове врсте пишемо. Жене се нису тек случајно бациле у први мах на медицину, већ је то учињено услед зрелог размишљања. Медицинска наука је једна од најопширнијих и најтежих наука а у исто доба њена је примена занат, који даје леба и независност. Жена-доктор показује у исто време, да је способна за

науку као и човек и постоје материјално независна. Осим тога медицинска практика је така струка, где ће жена пре или после одржати савршену победу над човеком. У опхођењу са болесницима треба осим знања још нежности, осетљивости, пажње, у чему се човек никад не може мерити са женом. За то су у примитивном друштву лекари већином жене, као што је код нас Срба и дан данас.

Завршујући овај чланак, ја препоручујем оној браћи, а особито оним сестрама, којима одиста лежи на срцу женско ослобођење, да обрате своју пажњу на ове учинке. Они показују, који је пут најкраћи, да се женско ослобођење достигне. Код нас има очева, који своје кћери шаљу по бечким и другим инштитутима, одакле се износи најфинији разврат под именом образовања; још исти отац, који је толико потрошио, док му је кћи научила да говори сакато француски, нешто музике и „манира“, мора да спрема богат мираз; јер „инштитутку“ не ће нико без велика мираза. Таки отац учинио би иљаку пута боље по свој џеп, а, шта је важније, по своју кћер, кад би јој дао средства да медицину изучи. Ја бих могао да покажем примере на Рускињама, међу којима су већином

женскиње из средњих кућа. Особито ми је познат један диван пример, који не могу да прећутим: Беху дошли брат и сестра, да се уче заједно, али кад приметише да не ће имати средстава да заједно сврше медицину, брат се врати натраг у Русију, а остави сестру да се учи, јер је, вељаше, њему лакше наћи посла у другом чему него девојци сестри му.

У Русији постоје женске гимназије с таквим истим програмом као и мушке, па с тога Рускиње долазе спремније на универзитет од женскиња других народа. Друге се већином спремају најпре приватно код куће, а то није бог зна како велика ствар свршити обичан гимназијски течај. То може учинити и свака сестра Српкиња, која збиља жели да буде еманципована. А ми мислимо, да Српкиње нису ни мало неспособније од друге народности. За трошкове могу да кажем само толико, да су зацело мањи него у каквом обичном бечком или пештанском инштитуту.

Цирих, 15. марта 1870.

ОСЛОБОЂЕЊЕ ЖЕНСКИЊА.

И код нас има људи као и свугде, који ће одмах, чим виде наслов ове књиге: „Потчињеност женскиња“, повикати „На што нам то?“ „То је прерано за нас!“ „Имамо ми пречих ствари“ ит.д. Сваки који то говори, не помишља, да је одношај мушкиња и женскиња, уставна породице — основа друштвеног уређења.

Дуго време — управо, од како постоји људско друштво — људи су тежили да уреде своје одношаје, народне и међу-народне. Писано је и говорено много о разним „важним питањима“; говорено је о разним државним формама, о разним грађанским установама; претресано је и уређење војске, уређење полиције, уређење судова и апсана; тражена је „равнотежа“ државним уређењем и поделом власти, тражена је равнотежа међу-народна отимањем туђих земаља и заокругљивањем својих граница — јед-

ном речи: претресани су и сувише сви спољашњи одношаји људски. Али дуго време људи не знадоше, да из осећања, мишљења и радње свију појединих једном друштву, било оно ма где, истичу сви они одношаји, што их ми „регулишемо“ у нашим „грађанским“ и „кривичним“ и нашим друштвеним и државним установама; да исти узроци стварају: политичке странке, грађанске војне и међу-народне ратове. Тек у последње време почеше људи да изучавају самога човека, његове најближе потребе и његове одношаје. Тада се показа, да су она некада „важна“ питања, као питање о „равнотежи међу-народној“, о „подели власти“, о „државној форми“ ит.д., која су толико забављала људе, или са свим ништивна или само узгредна. На место њих дођоше питања: Како да се уреди друштвена радња и ујемчи човекова зарада (које питање целу Европу данас потреса)? Како да се васпитава сваки члан друштвени? Како да се цела половина човешка, женски пол, извуче из незналичког мрака, из потчињености и празне сујете а задобије за науку и људски напредак? — Од решења ових питања очевидно зависи, какве ће бити све друштвене и државне установе, грађански и кривични закон, државни

облик и међу-народни мир. Ова питања морају најпре да се реше па тек онда она споредна: ово су питања општа, човечанска; она се тичу свију људи и свију народа, ма на ком ступњу развитка они били. Баш они народи, који су мање развијени, тим више треба да изучавају ова питања, те да се користе науком, што су је други народи израдили дугим тешким опитом.

Људи су се с почетка свађали и тукли, па су увидели, да им треба суда, полиције, да им расправљају спорове и да их чувају од насиља. Али доцније почеше људи да увиђају, да им то није довољно, да од ваљаности полиције не зависи број разбијених глава ит.д., већ од количине хлеба и његове равномерне поделе у народу, од образовања и моралности народне. За то су људи тек напоследку почели да мисле о своме образовању, моралности и свима условима, што утичу на образовање и моралност свију чланова у друштву. Тек од тога доба увиђа се све више, од какве је важности по цео човечански напредак одношај између човека и жене у породици и у друштву. У породици почиње дете да се васпита, ту оно добија прве појмове о свима предметима а нарочито о својим одношајима спрам

других људи и о моралу, који у тим одношајима постоји: своје и туђе, род и не-род, право и не-право, истина и лаж, слобода и насиље ит.д. све то дете изучи својим опитом у својој породици или у блиском кругу других породица. У овом „домаћем васпитању“ мати игра веома жалосну улогу. Она нема већином никаква образовања, па и онда, где је она образована као „женска“, она није кадра деци „прва знања“ да саопшти, а камо ли да развије децу своју за људе, чланове друштвене — грађане. Жена није грађанин; она не зна ни за грађанска права ни за грађанске и човечанске дужности и врлине. Колико год сам примера видео у нашој породици, да мати учи дете, како ће се понашати спрам других људи, вазда сам видео, како га спрема за подлаца у друштву. Није ни чудо, кад роб васпитава будућег „грађанина“, Па још више: у овом непосредном сношају са својом породицом васпитава се човек целог живота. Личним саобраћајем и заједничким животом човека и жене васпитају се они узајмице; узајмним утицајем развијају се у њих многе мане и многе врлине: ситна сујета и прљаво славољубље, жеља за влашћу и грамжење

за новцем — ови и многи други човечији покретачи, који изазивају ниске страсти у човеку, који стварају читаве интриганске — „политичке“ — странке; све се то веома често прилепи човеку жениним утицајем. Сваки то може видети из свакидашњег посматрања. Жена, чим не живи у сиротињи и не мора једнако о „насушном хлебу“ да мисли, већ „ступи у друштво“ т.ј. почиње да се бави беспосличењем — постаје сујетнија, грамжљивија, празнија, у опште, гора него што је човек из истога стајежа у друштву. То је природна последица њене потчињености, необразованости и беспослености. Жена, добра од природе, добра газдарица, честита у својој породици у сваком погледу, кадра је да спречи сваки племенити рад човеков (ми то говоримо о већини жена; разуме се, да има и племенитих изузетака), да угуши сваку племениту тежњу, само ако је она управљена на какву општу цел — ван породичнога круга. Она је често кадра да то назове немарношћу за породицом, непоштењем и свакојаким именом, и тиме да загорчи живот човеку и породици, које она воли и за које сама живи; јер она нема никаквог човечанског образовања па доследно ни узвишенијег, човечанског осе-

ћања. Она нема никаквих права, као човек и члан друштвени; није зато васпитана. па већином не разуме најплеменитије тежње и најплеменитији рад човеков. Ето така је женина улога у породици и у друштву у моралном погледу.

У економским одношајима женина улога је тако исто штетна по друштво, као год и у моралном одношају. Њезин је рад далеко непроизводнији од човековог, јер она није образована за рад као човек. Па после: кад се само погледа на одело, женино, на њене шарене боје што дрече, разне трачице и крпице, на њене украсе ит.д., види се, колико је штетно за народну привреду, што је жена навикла да се кити ради лепоте и допадања човеку. Колико се руку употребљавају на производњу ових трица? Колико глава морају да се занимају измишљањем разних мода? Напослетку, само усавршавање индустрије, развитак механичке и хемијске технике, мора да се повија за модом и раскошем, и то услед тога, што жена не схвата своје лично и човечанско достојанство, што је она потчињена човеку — средство за његово уживање, а не равноправна личност!

Ја нарочито обраћам читалачку пажњу на

ову страну „женског питања“. Џ. С. Мил говори у овој књизи више као заступник женских права — као адвокат женскиња: он говори о патњи саме жене, која има у друштву саме дужности а никаквих права; он указује на очевидну неправду, по којој свака најбоља, најобразованија и најплеменитија жена има мање права него најгори, најглупљи и најподлији човек. Против ове неправде у друштву устаје Мил. Он показује, да жена има и право и способност, да заузме правно једнак положај у друштву као и човек. Мил казујући, каква се неправда наноси женскињу у друштву, побуђује нас нехотице, да мислимо на другу страну женског питања тј., да мислимо на то: како се неправда, нанесена жени, свети целом човечанству. Читаоци, који озбиљно проуче ову књигу, увидеће, како је питање о женском ослобођењу нераздвојно свезано са целим друштвеним преображајем, са ослобођењем човечанства од свију зала, порока, тиранија и робовања — увидеће, да „женско питање“ није за нас прерано, већ да је оно прво, које треба ставити на дневни ред.

(Као предговор књизи „Пошчињеност женскиња“ В. испод претходног чланка пуни наслов).

„МЛАДА СРБАДИЈА“

Листа уједињене омладине српске за књижевност и науку. Издаје уједињена омладина српска.

Ја сам не давно у „Панчевцу“ изјавио, да се не слажем ни са са правцем ни са садржином омладинског листа.*) Моја је изјава била вема кратка и наштампана једино тога ради,

*) Та изјава је изишла у 38 броју и глати: У првом броју „Младе Србадије“ јављено је, да сам ја изабран за „сарадника“ њеног. Ја сам мислио да се то штампало погрешно, јер сам ја месец дана пре него што је изишао први број „Младе Србадије“ јавио председнику годишњег одбора г. А. Хаџићу, да се ја не примам тога избора; према томе очекивао сам, да ће уредништво само поправити ту погрешку јавно у новинама. Како то до сада још није уињено принуђен сам да то сам објавим, да не би ко помислио, е сам ја као сарадник „Младе Србадије“ одговоран за садржину и правац њезин, с којим се ја из основа не слажем. Код нас је уобичајено, да један журнал смешта на својим страницама чланке са свим противног правца, па често и без икаква правца и, што је још горе — без икаквих мисли. „Млада Србадија“, судећи по првом броју, није намерна да мења тај обичај, за то се ја ограђујем од сваке солидарности са начелима, што се казују у разним члацима њеним а одговоран сам само за оно, што је потписано мојим именом — Цирх, 15. маја 1870. год.

што је редакција „Младе Србадије“ објавила да сам и ја суредатор листа а није било истина. Ја сам мислио да на идућој омадинској скупштини опширције проговорим о томе, какав је данас омладински лист и какав би требао да буде, а донде да не заводим опширнијег разговора. Увидео сам, да је та моја намера била неумесна, јер је моја кратка и сува изјава породила мишљење о мени, које нисам желео и очекивао. Један брат из „Граца“ у допису у „Застави“ пребацује ми надувеност, па ме позива да критикујем опширније омладински лист, кад сам се већ усудио, да са „циришке висине“ проговорим опширније о њему. У последње време ја сам имао прилике да чујем и јавно и приватно много горе и црње осуде мога рада; приписавале су ми се побуде много кривичније него што је „надувеност“ или „младићска сујета“ и „незрелост.“

Шта је томе узрок, ја са сада не ћу да казујем, само ћу да приметим ово: ако неки човек или нека партија мисли о себи: „само то што ја радим, то је добро, племенито, патриотично ит.д. све; што ради ко други а не слаже се са мојим радом, то је рђаво, подло, непатриотично ит.д.“ — то с таким људима не помаже никакво објашњење.

Таки људи могу ми приписивати намере и побуде какве им год драго; против такве пресуде, која је израз увређеног самољубља, ја нити могу нити хоћу да се браним. Такве пресуде сваки поштен човек презире. Оволико што се тиче моје личности. Сад на ствар.

Омладина је једном изрекла, да „на основу истине а помоћу науке утврђује и унапређује своју народност“ т.ј. младо српство жели да распростре знање по народу, да народ изобрази, онда ће српски народ бити утврђен у својој народности и имаће тврда темеља за свој даљи развитак. Ради распростирања истине (знања науке) омладина је решила, да издаје свој сопствени лист, о коме ја сада говорим. Разуме се, нужно је било напред решити, какво је знање најпотребније српском народу и према томе удесити програм листу. У приступу“ ево шта је уредништво „Младе Србадије“ поставило за програм листу:

1. Историјски развитак и савремени значај и правац у наукама.

2. Шта се сматра у којој науци као нерешено питање и шта се све предузима да се реше така питања.

3. Шта је у свету у опште и у Срба посебице учињено, шта се чини и шта још треба

да се учини за јавну просвету и за примену наука на потребе, на радњу и на живот човечански.

4. Лист „Млада Србадија“ доносиће преглед и критику важнијих књижевних и научних производа.

5. Српска и словенска књижевност биће предмет особитој нези у омладинском листу.

6. Чланке и дописе о свему, што се предузима и догађа на пољу народног и људског напретка; о свему што пречи пут и смета као и о свему, што иде на олакшицу народа и света.

7. Поучне и забавне саставке и преводе, удешене према потребама нашег народног живота.

8. Преглед свију савремених догађаја на међународном пољу, што је вредно и нужно, да и Срби за то знају.

9. Кратке белешке о свему, што се изумело и прснашло за олакшицу и усавршавање народне привреде и општег живота.

10. Извештај о скупштини ујед. омладине и.т.д.

11. Лист „Млада Србадија“ служиће и као орган уједињених српских трговаца и уједињеног српског певача дотле, док се за те заједнице нарочити органи не оснују.

12. Народне школе и народна позоришта биће предмет особитој бризи у листу омладине

српске. Уређење школа, као и сваку школску књигу и свако ново позоришно дело и представу посматраће и оцењиваће „Млада Србадија“.

Ето то је програм листа. Ја не ћу говорити ништа дали би овај програм требао да буде друкчи или не. Ја га узимам оваког какав је, и овако, што у њему обећава уредништво веома је много. Да сравним како стоје два прва броја према омладинском програму. С почетка говорићу у опште о садржини и правцу прва два броја.

Тачка прва говори, да ће „Млада Србадија“ говорити о историјском развоју и сувременом значају и правцу наука. Ова тачка заслужује особиту пажњу. У данашње време, наука заузима у народном животу са свим друго место но што беше још у прошлом столећу. Научни педанти, затворени у четири зида, живели су цео век закопани у прашњавим архивама, радили су „за науку“, не обраћајући пажњу, дали је њихова „наука“ потребна људима. Они су говорили: „наука је ради науке“ а не ради људи. Данас напредни нараштај проглашава: „наука је за људе“. Наука, која је људима непотребна не треба да постоји. Човек је узео своје лично (субјективно) мерило: „потребно“

и „непотребно“ и њима цени, која наука заслужује људске пажње а која не. Говори обично: „Свака је наука потребна“ или: „нико не може напред оцениги, каква ће нучна истина бити потребна а каква не“ и тако којешта. Ама треба да се добро разумемо. Човек који има у џепу само форинту, он ће најпре гледати да купи хлеба и друго, што му је најнужније за јело, а не ће пити шампањскога. Онај, који има у џепу 1000 фор. може да богме пити и шампањскога и купити златан ланац и друге скупоцене украсе. Један од првих европских научењака Х. Спенсер, говорећи о томе: „које је знање најважније“*), вели да је код дивљака обичај, да се пре старају за украсе него за одело, најпре задовољавају своју сујету а по том своје потребе. Ово дивљаштво, вели Спенсер, огледа се и у данашњем европском друштву свугде па и у васпитању деце. Не старају се да васпитају децу за живот већ за моду; „отац се стиди, ако му син не уме да изговори правилно грчку реч „Ифигенија“ а не стиди се ако не зна најобичније појаве из природе.“ Ово што важи за Енглеску, важи куд и камо више за нас.

*) Х. Спенсер: „Васпитање физично, умно и морално“.

Код нас од толико година постоје „учена друштва“, која ђоја раде на „српској науци“ и од толико година ни толико не урадише, да стеку публику за своје списе и још да им даје награду за рад, који је народу са свим непотребан у данашње време, а може бити, не ће му никада ни требати.

У Београду подигоше „народно позориште“ за задовољство богаташа београдских (јер сиротињи није до театра) и то из народног џепа а у српском народу, који је огромном већином земљеделац, нема ни једне земљеделске школе.

Хоће да развијају „естетично осећање“ у народу, који нема да се честито хлеба наједе! Зар то није дивљаштво, што га проповедају српски „научени“ цивилизатори, који испеваше толике химне оснивачу позоришта у Београду? Ја бих радо видео ту господу, шта би радила, кад би им ко ставио на избор: ручак или „естетичко наслађивање“ у позоришту? (претпостављам да су гладни).

Ја сам навео ове примере, да читалац види шта значи то „потребно“ и „непотребно“, кад се говори о „науци ради људи“. Треба најпре знати стање и потребе једног на-

рода и према томе оцени, које је знање за њега најважније и то му треба поглавито саопштавати. Само така је наука снага, која развија народ. Она му даје средства, да устостручи своју радну снагу, да олакша физични рад, да набави одмор, без чега не може бити никаквог образовања а камо ли „вишег“ образовања, као што је н.пр. развијање „естетичног осећања“. Ако ли се почиње наопачке, па се мањина учи на рачун целога народа наукама, које не могу у даном тренутку утицати на развитак целога народа (као што је н.пр. класична филологија и археологија), онда се у народу васпитава класа људи, која троши а не производи ништа, јер она народу не даје ништа у замену за та блага, која она ужива од народа. „Наука ради науке“ то је девиза филистара, који гледају само да на рачун разних фондова, плата и хонорара напуне своје џепове, или је девиза људи који задубљени у своју сићушну специјалност, не знају за остали свет и за његове патње и борбе.

Ево каквог значења ја дајем првој тачци програма омладинског листа. Уредништво се може саглашавати са мном или не — тек сва-

којако требало је да изрече своје мишљење о „савременом значају и правцу наука“ одмах у првом броју, јер тиме би у исто време одредило правац „Младе Србије“, дало би „тон“ тако да речем, са којим би се морали саглашавати сви саставци што дођу у омладински лист.

Има још једна страна, која се садржи у првој тачци програма. У данашње време у науци постоје разни правци — разне школе — и то не само у тако званим социјалним наукама (правним и економским), већ и у природним наукама. Право и економија са професорских катедара у Европи и у дневној књижевности оне класе што влада, говори са свим друго као „науку“ а са свим друго говоре људи, који не могу нигде да добију катедру — људи, који говоре у име класе којом се влада т.ј. у име огромне већине народа. Међу њима лежи цела пропас; што једни називају „истином“, то други називају лажју и намерним извртањем истине. Да споменем само ради примера тако звану школу хармониста, којој су оснивачи знаменити Керије у Америци и Бастија у Европи. Они вела, што се више развија и нагомилава капитал у рукама капита-

листа, то се сразмерно и још више повишује надница радника. Такав је закон „хармоније“ економске, веле они. Писци радничке класе тврде, да свим противно оним браниоцима капиталиста: што се више развија и нагомилава капитал у рукама капиталиста. тим све више пада надница и радник постаје роб капиталиста. О праву да и не спомињем, кад и сами правници оне класе што влада, нису сложни међусобом а камо-ли заступници две класе: оне, што влада и оне што је потчињена. У природним наукама стоје један према другоме два правца један научно-филозовски, други — теолошки. Један, што на основу природних закона објашњује све појаве у свету и руши сваку празноверицу, која окива људски развитак, и руши у исто време све установе по „божијој вољи, и по „божијој милости“ што држе у ропству покорене народе. Други који се служи природним наукама, да покаже премудрост „створитеља“ и у исто време да оправда све, што по „божијој вољи и милости“, постоји данас у људском друштву. Да споменем само борбу, што се данас води између заштитника и противника Дарвинове теорије о „пореклу видова у органском царству“.

Сваки сувременни писац било у којој науци, припада извесној партији, има извесну

„боју“; тим пре то мора имати један лист, што хоће системски да распростире „научну истину“ у народу. Може нам се пребацити, да смо сувише строги у захтевању; да код нас књижевност још није тако развијена, па да се у једном листу не сме штампати ништа, што не би носило одређени карактер у правцу и садржини. Ја то и не захтевам. Само је нужно, да „Млада Србадија“ има одређени карактер т.ј. извешан „правац“ и „боју“, па ако би се по некад и штампали саставци противног карактера а који би при свем том заслуживали пажње, то би се могло радити са оградом и примедбама.

Нама је нужно да знамо наш положај и наше стање т.ј. да знамо, како ради и живи наш народ у разним крајевима; да знамо, како стоји просвета и средства за прозвету, како се врши правда и како треба да се врши, какав је где друштвени и државни склоп и какав треба да буде на основу научне истине. Једном речи, нама треба: знање, знање и знање; а „Млада Србадија“ даје нам: речи, речи и све празне речи. Ето шта значи „сувремени значај и правац наука“: наука је ради народа коме се она проповеда и на чији се трошак она одр-

жава и развија. У даном тренутку треба да се у народу развија и проповеда наука, што му је потребна за живот. Тога ради један орган, као што је омладински, треба јасно да одреди потребе народне и према томе да удеси своју проповед. Другу тачку ја остављам на страну јер не мислим, да је она озбиљно написана. „Шта се сматра у којој науци као нерешено питање и шта се све предузима да се реши“ — то је тако огромно, да до данас једва да игде постоји журнал са тако опширном целу. Или ко озбиља мисли, да „Млада Србадија“ доноси извештаје о томе, шта се решава у „физиологији“, „хемији“, „ембриологији“, „механици“ и свим другим наукама, што се данас гранају све више и више и према томе оснива се све више специјалних журнала.

За нас је одвећ важна трећа тачка. „Шта је у свету и у опште и у нас Срба посебице учињено и шта још треба да се учини за јавну просвету и за примену наука на потребе, на радњу и на живот народни“. Ова је тачка у тесној свези са првом тачком, кад се она узме у оном смислу, у коме сам је ја узео. Ја велим да то што се говори о првој и трећој тачци, треба да је по глави та цел омладинског листа. Сад, шта је донела „Млада Србадија“ у своја

прва два броја о томе? Савршено ништа. Ама ни речице! Узрок је томе, што „Млада Србадија“ није унапред јасно одредила свој „правац“ и своју „боју“, што није казала, шта хоће да постигне својим саставцима, коју и какву истину и науку хоће она да казује народу. Кад би карактер листа био одређен па не бп било списа, онда би се тек могло рећи, да нема радних сила. Овако је са свим природно. да људи немају воље за озбиљан рад, кад не знају мерило, којим редакција оцењује, хоће ли један састав бити наштампан у омладинском листу или не, и после кад не зна, да-ли не ће одмах испод његовог чланка доћи други са свим противног садржаја.

Четврта и пета тачка, где се говори о критици и прегледу важнијих књижевних и научних производа (само српских или и страних?) а тако исто „нега“ српске и словенске књижевности и књижевне узајамности — остали су такође празно обећање и судећи по томе. како уредништво схвата овај део (што се види из ова два броја), тешко да ће бити ишта од овог дела. Од омладинског листа очекивало се, да он збиљски узме на претрес нашу књижевност, да оцени њен досадашњи правац и њену вред-

ност и да будним оком прати критички сваку појаву у књижевности. Место тога тамо нађосмо најповршније побрајање списа, што су изишли из штампе. Ево само један пример као образац. „Научност политичне економије“ од Ж. Жујовића. „Позната је ствар у политичној економији, да неки научењаци веле, да је политична економија наука а други опет да није; по једнима је предмет политичне економије то и то (шта?); једни разумеју један и исти предмет овако (како?) и тако (од куда ово тако?) што се обично узима за науку о политичној економији, није ништа друго, до политично-економски хаос.“ —

Ти „то“, „тако“, „онако“, оваки изрази не иду ни у најпростију библиографију, а камо-ли у књижевни преглед омладинског листа.

Осим ове четири тачке (две не рачунам) важне су још осма и дванаеста, али о последњој нема ничега — ни речице; политичан преглед је просто набрајање догађаја, што су српском свету познати раније из политичних новина: и такав преглед, без икакве критике без икаквог начела политичног, које би се њиме доказивало а без указања какву важност ти догађаји имају за нас — без тога тај је

преглед са свим сувишан и запрема место узалуд. Али од омладинског органа захтева се, да покаже српском народу сувремену политичну положај његов и начела што треба да руководе народ у народној политици. Зато је нужно, да се изучи темељити политична и социјална борба у Европи — дакле да се познаду партије што постоје у Европи, њихова начела и њихови одношаји. Од свега тога у „Младој Србадији“ нема ни спомена.

Ја сам казао, шта у омладинском листу нема и шта би требало да буде према програму, што га је ставило уредништво у „приступу“. Критиковати појединце оно што има у ова два броја било би са свим сувишно. Само ћу да речем нешто о „Основи снаге и величине српске“ од В. Јовановића, и „Шта је то лепо“ по Каријеру, јер ова два чланка по својој карактеру спадају у „научне“ списе и само су они такве сорте у оба два броја.

Кад прочитах наслов „Основи снаге и величине српске“ В. Јовановића, помислих у себи: „е, ово ће бити вредно да се чита. Ту ће бити показани сви услови за наш развитак, ту ће бити показано наше материјално стање, просвета, породични и друштвени живот и склоп,

карактер народни у разним крајевима, што се развио под разним утицајима месним и историјским и.т.д. ту ће бити употребљена и економија и статистика и историја и географија и етнографија и све што још треба да се искажу основи снаге и величине српске; па још сигурно ће бити противстављене и неприлике што треба српски народ да победи, особито поцепаност политична и религиозна и остале незгоде, што заустављају напредак Српства“. Ал одмах после првих редова видех да сам се преварио. Г. Јовановић схвата са свим нешто друго под именом „основи снаге и величине Српства“. То је нешто „вечито“, оно се као „наслеђство преноси из рода у род“, и да се то нешто одреди вала би га „оделити од свега што је за време, а што са појединим личностима или нараштајима изумире“; најпоследње то што је трајно и вечито морало би се расчланити на најпростије мисли па тек те мисли сачиниле би идеју о основима снаге и величине српске“. После неколико страница празне метафизике, као н.пр. да „човек носи у себи“ против „жпвота и усавршавања свога:“ „слабости“ „зле нагоне“ и „зле страсти“; и давно измлаћене сламе: да дете не би могло опстати кад не би имало неге у фамилији, да „веледух“ не би

се могао развити без друштва, да је човекова „природна способност за друштво неоспорна“ и.т.д. и после најповршнијег и нетачног*) нацрта, како се људство развијало и у каквом је положају данас: определио је оно неизвесно „нешто“ што је основа српске снаге и величине. То је „јаван дух српски“. Или још тачније: јавни српски дух то је само „огледало“, у коме се огледају основи снаге и величине српске, а сами ти основи то су својства Србинова за дружевношћу, његова воља и способност, што се „узносе до оне моћи, која... пробуђује свест о једнакости природе, о савласности потреба, о узајамности интереса и услуга, о слободи као о природном праву, о равноправности, о братству свију људи без разлике вере, порекла и соја“. Треба да приметим,

*) Није истина, да је „верозакон“ хришћански довео, као што спомиње В. Јовановић, мир међу људе. На против, одмах од трећег и четвртог столећа он је био узрок непрестаним крвавим ратовима и данас он је н.пр. код нас Срба узрок те се чалнови једног истог народа мрзе и гложе. То није с тога само, што је ту хришћанство „извраћено“, већ с тога што је нетрпљивост неопходна последица сваке религиозности. Сваки своју и само своју веру сматра за свету, а свачију другу за лажну — нетрпљивости узрок већ је готов. Тек је наука разбивши мрак незнања а тиме ослабивши и верозаконску мржњу учинила те се почело друштво ослобођавати од тираније и усавршавати.

да ова својства В. Јовановић сматра као да су урођена Србину од памтивска онако исто, као што је Арапину урођена црна кожа, гргурава коса и дебеле уснице. То чини, те В. Јовановић, по што је основе српске снаге и величине свео на психологијска својства Србинова, и ту нам не даје ничега што би имало научне вредности. Он једнога гледа кроз ружичасте наочаре на сву српску историју и на све што је „српско“. Код њега су Срби овејане демократе још у седмом столећу и све што се после догађа међу њима недемократски, то је све „странутицај“, као да је цео свет у то доба био покварен осим јединих Срба. Нека ми одговори В. Јовановић на ово: шта би било од Срба да су они у седмом веку, кад су још живели у породичном (дакле пре-државном) склопу, дошли наједаред на какво усамљено острво? Би ли они сачували и развијали своја „демократска начела“, што су била ђоја урођена српском народу? На основу аналогije може сваки, који оле зна историју закључити, да би код Срба поникло кастанско устројство или ропство, као што је то било код свију старих народа, Мисираца и Мексиканаца, Инђана, Китајаца и Перуанаца, Грка и Римљана, Германа и др.

Овако је гледиште на један народ болешљиво, оно може имати врло штетна утицаја. У Русији тако гледа на руски народ тако звана школа словенофила. Она ласкајући народу вели, да је све добро што је од народа, глупост и празноверице, православље и обожавање цара и томе слично. Узани патриотизам В. Јовановића долази често до таквих истих патриотских заблуда, које су нарочито штетне у данашње време. Управо то је узрок, што говорим о овоме чланку. Он није хтео, да изучавањем народних песама, без предрасуда у напред састављених, покаже како су Срби мислили о себи и свету пре своје пропасти, како су они појимали државу, владу и своја — народна — права, једном речи, како су они појимали своју „дружевност“, која је била тако силна међу њима по речма В. Јовановића. Пратећи развитак идеје о „слободи“, „равноправности“, „узајамности“ и др. ми бисмо могли одредити, како су Срби дошли до овако дубоког неразумевања тих идеја. Или ваљада В. Јовановић мисли, да су Срби и данас пуни набијени демократских идеја? Нека прочита протоколе српских народних скупштина у Србији или нека се разговори са каквим војводом или сер-

дарем „слободне“ Црне Горе. Као пример да Срби нису схватили у XIV. веку своја народна права, своју слободу и узајамност, ја ћу навести исте речи из песме „Урош и Мрњачевићи“ што их и он наводи. Ево како пресуђује Марко, идеал српске правде из XIV. века, на коме је царство:

„А мој бабо, Вукашину краљу,
Мало-л' ти је твоје краљевине,
Мало-л' ти је, остала ти пушта,
Већ с' о туђе отимате царство.
А ти стриче, деспоте Угљеша,
Мало-л' ти је деспотства твојега,
Мало-л' ти је остало ти пушто,
Већ с' о туђе отимате царство,
А ти стриче војвода Гојко,
Мало-л' ти је војводства твојега.
Мало-л' ти је остало ти пушто,
Већ с' о туђе отимате царство.
Види те ли бог вас не видео,
Књига каже на Урошу Царство:
Од оца је остануло сину“.

Ето како суди правду један поштен племић из XIV. века. Марко је син краља Вукашина, дакле члан крупне властеле, и писар царев. Он пресуђује спор о царству између својих рођака и царева сина и као веран вазал пресуђује у корист права наследства законите династије. А народ? О народу се ту и не спомиње. Народ се сматра ту као

и остала стока, што се може остављати у наследство и око које се могу отимати великаши. Марко не спори ни мало, да Вукашину припада законито краљевство, Угљеша деспотство а Гојку војводство. Ту су они таки исти господари по правди као што је Урош по правди наследник Душанов. Овај спор између великаша показује најбоље, да народ српски у XIV. веку није имао никакве политичке свести о своме праву и слободи. Најбољи људи оног времена, као Краљевић Марко, нису заступници народа већ династије. Друкче није могло ии бити, кад се само сетимо Душановог законика са његовим племићима великим и малим, себрима, отроцима, меропсима и др. Српски народ био је роб више класе, природна је последица, да се великаши гложе око царства. Правда не постоји за народ већ за великаше. Марко се не позива на вољу народну већ на царев завештај. Ето то је узрок што је пропала српска држава: што иарод није био свестан својих права, своје узајамности и слободе. Проповедати такав идеал правде данас у српском народу, то је враћати се назад 500 година; Краљевић Марко на Косову решавајући „на коме је царство“,

ине

рате

до-

ран

по-

ри В.

кад се пренесе данас, то је сувремени београдски кабадајија какве династије, који је готов да начини касапницу од српског народа само да утврди — не народну слободу већ — династију, Српски народ и данас као и пре 500 година не свађа јасно своје право, своје достојанство и своју снагу, па не може да отресе све незване турске, који га гњечу а не дају му, да се човечански развија. Образовани његови синови дужни су, да му покажу сувремене идеале правде, а не идеале правде српског племића и царског вазала из XIV. века, па ма како овај племић да је био поштен и велик у своје доба.

„О лепоме“ имам само једну примедбу да кажем. Управо оваке чланке, где се понављају само шупље фразе из метафизичарске „естетике“ ја сам поодавно престао да читам, али прелиставајући чланак запех за реченицу: „Струве говори о материјализму и идеализму“. То ме побуди да прочитам мишљење Струве-а а по том и неколико редова пред њим, где је писац чланка изрекао свој суд: „Материјализам је многостручан, али нема смисла. Идејализам је на против празна мисао без садржаја и живота“. Ја сам се задуго мучио, да схватим шта

је писац мислио да каже, па на послетку реших — да писац није ништа ни мислио, кад је то изрекао. На жалост оваке шупље фразе о филозофским начелима налазе се често у нашој књижевности као год у Немачкој, одакле се код нас пресађује филозофска премудрост. Спис Струве-а одакле је узет онај цитат, нисам читао, да бих могао схватити јасније његово мишљење о том предмету, а у самом цитату тако су смешани појмови о материјализму и идејализму као филозофски правци са материјалистама и идеалистима из свакидашњег живота, да му не можеш ухватити ни репа ни главе.

За то ћу просто да кажем моје мишљење о материјализму и идеализму. Кад се говори научно о овим правцима, онда се под материјализмом разуме филозофска школа, што сматра материју као вечну, од које ни једна честица није никада створена нити се може икада уништити. Сав живот у природи, то је промена форме материје, покрет њених честица (сила); само наше мишљење оно је нераздвојно свезано с материјалом; идеја може поћи само у глави, што има извештан материјални орган — мозак. Идеалисте

сматрају на против, да је свет створен по идејама (по плану), које су пређе постојале, независно од материје; да је свет „одзрак (рефлексија) идеја“ а сам живот у природи пројављивање „духа“. Материјализам и идеализам у животу је са свим нешто друго. Материјалиста зове се човек, који живи само за свој трбух. Идеалиста, противно томе, који живи да оствари мисао у коју је уверен. Очевидно, да материјалиста и идеалиста у животу немају никакве везе са материјализмом и идеализмом у филозофији. Човек може бити уверен, да су све мисли производ његовог мозга па опет провести цео живот у борби да оствари неку своју мисао. Пример су томе све сувремене вође народног покрета за ослобођење у целој Европи. Тако исто може неко бити уверен, да су све његове мисли производ „духа“ и да су све појаве у природи појаве „вечног духа“ — бога, па опет тај човек може живети само за свој трбух. Пример су томе скоро сви попови и калуђери у Европи.

Ја сам у кратко казао моје мишљење о „Младој Србадији“. Одзив, што га је она наша

у српском народу, кад је послала позив на претплату, показује, како је много народ од ње очекивао. Оцењујући са свим непристрасно, одговара ли „Млада Србадија“ очекивању и потребама народа? ја велим: не. Ко прочита прва два броја, видеће одмах, да се они ни у чем не разликују од „Матице“ и ова је још у толико боља, што излази чешће, па је барем боље удешена за „забаву“. Млада Србадија“ није удешена ни за то.

Цирих, 20. јуна 1870.

Др. Вр.
38792

КЊИЖАРА
 Љ. ЈОКСИМОВИЋА
 У БЕОГРАДУ

ПРЕПОРУЧУЈЕ СВОЈА ИЗДАЊА

Књиге Љ. П. Ненадовића, 13. свеска	Дин.	—·50
Целокупна дела Љ. П. Ненадовића		
Комплет 20 св.	”	15·—
Цел. дела Светозара Марковића 8 св.		
Комплет	”	7·50
Целокупна дела Ж. Жујовића књ. I.	”	1·—
Ускок, приповетка С. Матавуља	”	1·50
Са Јадрана	”	1·20
Експ. Физика С. П. Б.	”	1·—
Дечија библиотека, књига прва	”	—·50
Радничка	”	—·50
Потсетница на хем. предавања Раше Милешевића	”	1·—
Школске књиге за све школе у Србији.		
Законске књиге.		

Тако исто препоручује и сав школски,
 ђачки и канцеларијски материјал за писање и
 цртање.

